

De veranderende westelijke grenzen van het Duitse rijk van 1648 tot 1920, in: Hilfsmassnahmen für das Aachener Grenzland, vorgelegt vom Präsidenten der Industrie- und Handelskammer für den Regierungsbezirk Aachen, Leopold Peil, April 1935.

Thomas Müller

Het zogenaamde Frankenland

Nationaal-socialistische voorlopers van een grensoverschrijdende Euregionale identiteitspolitiek, 1933-1945

Het idee van een grensoverschrijdende Euregionale identiteit lijkt pas na het einde van de Tweede Wereldoorlog op te komen, met name in het kader van het proces van Europese eenwording. Bij de positieve en productieve betekenis die tegenwoordig aan de Euregio Maas-Rijn wordt gehecht, zijn de voorlopers en vroegere vormen van grensoverschrijdende politiek op de achtergrond geraakt. Voorzover er in verband met de Euregio naar de geschiedenis wordt verwezen, heeft dat meestal betrekking op de eenheid van het gebied in de Karolingische periode, op de politieke, culturele en taalverwantschap vóór de vestiging van de nationale staten, of op de ontwikkeling van gemeenschappelijke economische betrekkingen in de moderne tijd. Met dit soort historische verwijzingen wordt niet zelden beoogd een gemeenschappelijke identiteit te construeren. Hoewel het bij de Euregionale samenwerking in het kader van het Europese integratieproces om een volledig nieuw model gaat, wordt deze samenwerking voorgesteld als een terugkeer naar een historische situatie die zijn oorsprong vond in de Middeleeuwen. Er is echter meer aanleiding de wortels van deze grensoverschrijdende politiek te zoeken in een gedurende de twintigste eeuw zelf gevoerde strijd over de betekenis van de nationale grenzen en machtsaanspraken in het kader van een op verschillende wijze gedefinieerde Europese eenheid.

Daarbij is de vraag aan de orde naar moderne 'voorontwerpen' van de grensoverschrijdende samenwerking op economisch, politiek en cultureel gebied, zoals die in de jaren 1960 in de huidige Euregio en in 1976 ook in de stedendriehoek Aken-Luik-Maastricht institutioneel vorm kreeg, en of er een verband was tussen deze initiatieven en de zogenaamde *Grenzlandpolitik* van het Duitse Rijk in het Interbellum, de bezettingspolitiek gedurende de Tweede Wereldoorlog en de continuïteit van oudere 'volkse' (geschied)opvattingen in de vroege Duitse Bondsrepubliek. Men kan zich afvragen welke specifieke regionale vorm de Duitse *Westpolitik* en de daarmee verbonden wetenschapspraktijk (*Westforschung*) in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn aannam. Te onderzoeken is welke wortels het idee van een historisch, cultureel en economisch homogeen gebied tussen Rijn en Maas had, niet alleen of zelfs niet in de eerste plaats in het democratische integratiestreven van de naoorlogse staten, maar veeleer in de *Grenzlandpolitik* van het 'volkse' conservatisme en het nationaal-socialisme in het vooroorlogse Duitsland.¹

¹ Over het probleem van de continuïteit van de Duitse *Westforschung*: Peter Schöttler, 'Die historische "Westforschung" zwischen "Abwehrkampf" und territorialer Offensive', in: idem (ed.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt a.M. 1997) 204-261; Hans Derks, *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert* (Leipzig 2001); Burhard Dietz, Helmut Gabel, Georg Mölich (eds.), *Griff nach dem Westen. Die 'Westforschung' der völkisch-nationalen Wissenschaft zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (te verschijnen: Münster 2003).

In deze bijdrage wordt de hypothese verdedigd dat er een pan-Germaanse voorganger van het idee van een Euregio Maas-Rijn is geweest en dat de constructie van dit 'Maas-' of 'Frankenland' niet los kan worden gezien van de voorbereiding van de Duitse expansie en de praktijk van de bezettingspolitiek. Ik ben mij ervan bewust dat deze hypothese vragen oproept. Het is zeker niet juist dit zogenaamde Frankenland één op één gelijk te stellen met de huidige Euregio Maas-Rijn. Niettemin kan de bestudering van het concept 'Frankenland' ons helpen de in de Euregio gangbare opvattingen over een collectieve identiteit te deconstrueren en te onderkennen welke mogelijk sedert lang aanwezige ideologische elementen daarin voortkomen uit een door racisme gekenmerkt regionalisme en culturalisme. Dit onderzoek heeft niet tot doel de huidige Euregionale samenwerking te diskwalificeren, maar wil ertoe bijdragen dat gesloten identiteitsconstructies van de Euregio als 'Europees kerngebied' in dit gemeenschappelijke grensoverschrijdende project worden vervangen door een open en heterogene benadering.

Na enkele inleidende opmerkingen over de terminologie, de structuur en de praktijk van de Duitse nationaal-socialistische *Grenzlandpolitik*, zal eerst worden onderzocht hoe het op dat gebied actieve netwerk in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn eruit zag. Uit het grote aantal actieve personen en organisaties worden de drie belangrijkste - die overigens nauw samenwerkten - geselecteerd: de *Abteilung Grenzland (Abteilung G)* van de *Landeshauptmann der Rheinprovinz* met de vanuit Aken opererende *Abschnittsleitung Nordwest*; de in de *Grenzlandpolitik* actieve instituten van de *Technische Hochschule zu Aachen (TH Aachen)*, alsmede het *Büro Schmid-Burgk*, een eveneens in Aken gevestigd informeel bijkantoor van het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*. Na de reconstructie van de toenmaals in de *Grenzlandpolitik* gebruikelijke concepten en praktijken, worden twee publicistische en organisatorische projecten in de Tweede Wereldoorlog behandeld: het grensoverschrijdende Duitse tijdschrift *Heimat* en de Nederlandse *Werkgemeenschap 'De Spade'* met haar blad *Frankenland*. Tot slot zullen de overeenkomsten in de gehanteerde ruimtelijke constructies worden nagegaan, namelijk dat de betekenis van de bestaande nationale grenzen gereduceerd en uiteindelijk geëlimineerd zou moeten worden, vooruitlopend op de militaire expansie en de voorgenomen verschuiving van de Duitse westgrens.

Grenzland en Grenzlandpolitik

Voor wij op zoek gaan naar het zogenaamde Frankenland, moeten enkele *völkische* ('volkse' in een etnische betekenis) sleutelbegrippen worden toegelicht. Het moge duidelijk zijn dat begrippen als *Volk*, *Volkstum* (Ned.: volkseigen), *Stamm* (stam) of *Sippe* (sibbe; familieclan), evenals kwalificaties als *germanisch*, *volksdeutsch* of *auslandsdeutsch* (betreffende buiten Duitsland levende etnische Duitsers) in het taalgebruik van de rechtse beweging in Duitsland steeds een racistische bijbetekenis hadden. Hetzelfde geldt, maar dan subtieler, voor de

AACHEN, Mai 1936.

Wir beehren uns, Sie zu der am Sonntag, den 7. Juni, vorm. 11 Uhr (11.20 Uhr holl. Zeit) im Städtischen Suermond-Museum Aachen, Wilhelmstraße 18 stattfindenden

FEIERLICHEN ERÖFFNUNG DER SONDERAUSSTELLUNG
NIEDERLÄNDISCHER LIMBURGISCHER KUNST
ergebenst einzuladen.

Der Arbeitskreis zur Pflege
deutsch-niederl. Beziehungen

I. A.

PROF. DR. HUGO CADENBACH.

Es wird Gelegenheit geboten zu einem gemeinsamen Mittagessen im Kurhotel der »Quellenhof«, anschließend zu einer Fahrt durch den Aachener Wald und Kaffee im Restaurant »Aussichtsturm« und zu einer Abendunterhaltung im Kurgarten (Monheimsallee). Diese Einladung berechtigt zum freien Eintritt zu der Kurveranstaltung.

Wir bitten auf anliegender Karte um gefl. Antwort bis zum 4. Juni.

Uitnodiging voor de vernissage van een tentoonstelling van beeldende kunst uit Nederlands Limburg in het Akense Suermond-Museum (juni 1937), georganiseerd door de Arbeitskreis zur Pflege der deutsch-niederländischen Beziehungen, Aken; mei 1936.

begrippen *Grenze* en *Raum*. Kenmerkend is hier een gedynamiseerd grensbegrip, waarin de volkenrechtelijke definitie van de grens als scheidslijn werd vervangen door het over de Duitse staatsgrenzen heen reikende begrip *Grenzraum* of *Grenzland*. Daarmee werd uitzicht gegeven op toekomstige gebiedsuitbreiding. Om dit *Grenzland* te identificeren werd het bestaan van zogenaamde *Sprach-, Volkstums-, Siedlungs-, Brauchtums-, Landschafts-* enz. *-grenzen* gepostuleerd, die bij elkaar argumenten leverden voor mogelijke toekomstige grenswijzigingen. De daarop gebaseerde *Grenzlandpolitik* impliceerde op deze basis steeds politiek handelen van Duitse instellingen op niet-Duits gebied en ging voorbij aan de geldigheid van de bestaande grenzen en de territoriale integriteit van de buurlanden.

In het Duitse wetenschapsbedrijf ontstonden op basis van deze uitgangspunten nieuwe ruimtelijke en cultuurwetenschappelijke onderzoeksgebieden onder de benaming *Grenzland-, Volks- en Kulturbodenforschung*. Het expansieve concept *Grenzland* werd ook toegepast op concrete territoriale eenheden. Zo werden het zuidelijke deel van Nederland en het oostelijke van België als *Aachener Grenzraum* of *Aachener Grenzland*, later ook als *Maasland* en ten slotte als *Frankenland* aangeduid; Nederland, België en Luxemburg samen werden *nordwestdeutscher Grenzraum* of kortweg *Nordwestraum* genoemd; alle westelijke buurstaten bij elkaar werden als *westlicher Grenzraum* of *Westraum* gedefinieerd.

Daarbij kan worden vastgesteld dat het concept *Grenzraum* in toenemende mate werd uitgebreid van de gebieden aan de grens naar het totale grondgebied van de buurstaten, tot het ten slotte geheel van de eigenlijke Duitse westgrens werd losgemaakt en verplaatst tot ver in Frankrijk.

Net zo min als *Grenze*, werd het woord *Raum* in neutrale zin gebruikt. Enerzijds was het in de context van de nationaal-socialistische *Lebensraum*-ideologie verbonden met militaire expansie; anderzijds werd het steeds in een adem genoemd met de begrippen *Volkstum* en *Rasse*. De opvatting dat volk (in etnische zin), ras en ruimte onderling verweven waren, komt ook tot uiting in een specifiek gebruik van begrippen als *Landschaft* en *Heimat*. De *Heimatkunde* (heemkunde) was niet slechts door amateurs bedreven lokale geschiedschrijving (zoals tegenwoordig), maar richtte zich nadrukkelijk ook op het zogenaamde volkseigene (*volkstum*) en het veronderstelde grensoverschrijdende karakter daarvan en had daardoor in het grensgebied impliciet ook politieke dimensies. Het gaat hier zonder meer om politiek werkzame begrippen, waarmee praktisch-politieke effecten werden nagestreefd.

Deze praktische kant was het werkterrein van de *Grenzlandpolitik*. Oorspronkelijk werd daarmee slechts economische en culturele ondersteuning beoogd van regio's die door hun grensligging en invoerheffingen van de buurstaten in een structureel zwakke positie verkeerden.² De *Grenzlandpolitik* beperkte zich daarmee tot in Duitsland gelegen gebieden en de eigen bevolking. Aan deze structurele hulp werden echter in toenemende mate andere vormen van *Grenzlandpolitik* toegevoegd. Naarmate de definitie van *Grenzland* in het 'volkse' en pan-Germaanse taalgebruik ook grondgebied van de buurlanden ging omvatten, werd *Grenzlandpolitik* tevens gericht op de zogenaamde *Auslandsdeutschen*, vooral op Duitstalige bevolkingsgroepen in gebieden die na de Eerste Wereldoorlog waren afgestaan. 'Grenzlandprogramme fangen an der Staatsgrenze an und reichen bis zur Volkstumsgrenze', proclameerde de voorzitter van de *Verein für das Deutschtum im Ausland* (VDA), een semi-overheidsinstelling die zich traditioneel inzette voor het pan-Germaanse ideaal.³ De Duitse *Grenzlandpolitik* werd zo door middel van de zogenaamde *Volkstumskämpfen* ook gericht op de 'verloren' gebieden en betrof die bij de constructie van grensoverschrijdende 'volkseigen' taal- en cultuurgebieden en economische eenheden. Haar object waren niet meer in de eerste plaats Duitse staatsburgers, maar veeleer bevolkingsgroepen in de buurstaten. Ook in deze expansieve variant konden steunmaatregelen voor in Duitsland zelf gelegen grensgebieden een rol spelen, maar die waren ondergeschikt aan het grensoverschrijdende 'volkse' regionalisme.

Voor de betrokkenen openden de *Grenzlandpolitik* en de daarmee nauw verbonden *Grenzlandforschung* de mogelijkheid om carrière te maken, financiële

² Fritz Blaich, *Grenzlandpolitik im Westen 1926-1936. Die 'Westhilfe' zwischen Reichspolitik und Länderinteressen* (Stuttgart 1978).

³ Citaat uit Hauptstaatsarchiv Düsseldorf (HstAD), Reg. Aachen Präsidialbüro 1656: 'Bericht über die Tagung der "Rheinischen Forschungsgemeinschaft" am 18. und 19. April 1933 in Gerolstein (Thema: Eupen-Malmedy)', 21. Over de VDA ook: Walter von Goldendach en Hans-Rüdiger Minow, 'Deutschtum erwache!'. *Aus dem Innenleben des staatlichen Pangermanismus* (Berlin 1994).

steun te verkrijgen, academische titels te verwerven en te publiceren, om met andere woorden macht en aanzien te krijgen. Een specialisatie op het grensgebied bleek vooral lonend te zijn toen na 10 mei 1940 personeel nodig was voor de bezettingsadministratie in de westelijke buurlanden. De betrokkenen ondermijnden daarmee de geldigheid van de bestaande grenzen en legitimeerden politiek handelen op vreemd gebied niet alleen in theoretische zin, maar bereidden de bezetting ook in praktische zin voor en werkten actief mee aan de ontbinding en selectieve herordering van de bezette samenlevingen.⁴

In de praktijk vormden de in de *Grenzlandpolitik* actieve personen in de vooroorlogse periode een toen al moeilijk te doorgronden netwerk van decentraal werkende individuen, instellingen en groepen, die vaak clandestien opereerden en met name hun vertakkingen in het buitenland afschermden. Wolfgang Ispert, de leider van de *Abteilung Grenzland* bij de *Landeshauptmann* in Düsseldorf, telde in een rapport voor de daar gevestigde *Oberabschnitt West* van de *Sicherheitsdienstes* (SD) van de SS in 1936 in totaal 39 instellingen die in dit district grensoverschrijdend opereerden en grotendeels ook in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn actief waren.⁵ Naast de *Westdeutsche Forschungsgemeinschaft*, de grootste op het *Grenzland* gerichte onderzoeksorganisatie in het westen, en het *Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* in Bonn, het belangrijkste regionale onderzoeksinstituut in verband met het grenslandonderzoek, noemde het rapport verschillende ministeries met regionale afdelingen, het provinciebestuur van de *Rheinprovinz*, lokale overheidslichamen als het tegenwoordige *Landschaftsverband Rheinland*, de West-Duitse *Gauleitungen* van de NSDAP, een groot aantal universitaire instituten, jeugd- en studentenorganisaties, semi-overheidsinstellingen als de *Verein für das Deutschtum im Ausland* (VDA), economische belangenverenigingen als de *Bund Deutscher Westen*, verenigingen van vluchtelingen uit Elzas-Lotharingen en Eupen-Malmedy, alsmede een reeks private verenigingen, lokale initiatieven en individuen. Ispert beschreef daarmee een decentrale constellatie van heterogene, maar toch in gelijke richting opererende netwerken zonder veel coördinatie (zoals hij zelf opmerkte en wilde instellen). *Grenzlandpolitik* was kortom een breed maatschappelijk werkerterrein, dat tal van regionale en lokale betrokkenen de mogelijkheid bood pan-Germaanse ambities te vertalen in allerlei vormen van aantasting van de bestaande grenzen.

Ook in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn vormde zich in de loop van de jaren 1930 zo'n informeel netwerk.⁶ De deelnemers werden in dit gebied

⁴ Zie hierover Michael Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die 'Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften' von 1931-1945* (Baden-Baden 1999).

⁵ HSTAD, RW 33-4: 'Denkschrift der Abteilung Fremdländische Lebensgebiete des SD-Oberabschnitts West betr. Außenarbeit im Westen' (eind 1936) alsmede de daaraan ten grondslag liggende notitie van Ispert betreffende de kaarten A en B (19 december 1936).

⁶ Hierover uitvoeriger Thomas Müller, *'Zwischen Maas und Rhein'. Ein nationalsozialistisches Medienprojekt im deutsch-belgisch-niederländischen Grenzgebiet* (doctoraal scriptie Instituut für Politische Wissenschaft RWTH Aachen, 1999, aanw. in het SHCL) en Bruno Kartheuser, *Die 30er Jahre in Eupen-Malmedy. Einblicke in das Netzwerk reichsdeutscher Subversion* (Neundorf 2001).

geconfronteerd met een uitgesproken heterogene historische, culturele en politieke situatie. Politiek explosief was hier vooral de situatie in de Belgische districten Eupen, Malmedy en St. Vith, die tot het vredesverdrag van Versailles tot het Duitse Rijk hadden behoord en na de inval van de *Wehrmacht* in mei 1940 meteen werden geannexeerd. Het daar wonende *Deutschtum im Ausland* wierp zich in de vooroorlogse periode bereidwillig op als hefboom voor de destabilisering van de Belgische staat. Behalve Eupen-Malmedy werden echter ook enige Duitstalige gemeenten geannexeerd die nooit tot het Duitse Rijk hadden behoord. De meerderheid van de bewoners beschouwde zich als loyale Belgen en had al tijdens de Eerste Wereldoorlog weerstand geboden aan Duitse annexatiepogingen. Naast deze minderheden ging de regionale *Grenzlandpolitik* uit van het bestaan van een 'volksduitse' plattelandsbevolking in het zuiden van de Nederlandse provincie Limburg, die door industrialisering en migratie in haar 'eigenheid' zou worden bedreigd. De grenslandpolitiek werd verder beïnvloed door de uit tactische berekening open gelaten begrenzing met het Waalse en Vlaamse gebied tussen Aken en Luik [de Voerstreek, vert.] en door de Waalse minderheid in het district Malmedy. Door deze complexiteit ontstond een groot aantal 'grenslandpolitieke' redeneringen en tactische 'oplossingen'.⁷ Het was een hele opgave om uit deze divergerende elementen in de regionale cultuur, geschiedenis, taal en politieke oriëntering een homogene en voor het publiek aanvaardbare identiteit te construeren.

Het grenslandpolitieke netwerk vóór de oorlog

Onder de talrijke in de grenslandpolitiek actieve personen interesseren ons vooral diegenen die opereerden in het gebied tussen Aken, Maastricht en Luik en daarbij concepten voor een grensoverschrijdend regionalisme ontwikkelden en hanteerden. Ook in dit geval stuiten wij op een onoverzichtelijk netwerk van personen, dat in de eerste plaats bestond uit medewerkers van de hierboven genoemde *Abteilung Grenzland* rondom Wolfgang Ispert en zijn Akense vertegenwoordiger Georg Scherdin. Het ligt daarom voor de hand eerst de structuur en werkwijze van deze instelling te behandelen.

7 Over de geschiedenis van grensverschuivingen en de minderhedenpolitiek: Klaus Pabst, 'Eupen-Malmedy in der belgischen Regierungs- und Parteienpolitik 1914 - 1940', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 76 (1964) 206-515; idem: 'Das Problem der deutsch-belgisch-niederländischen Grenze in der Politik der letzten 150 Jahre', *ibidem* 77 (1966) 183-210; Raphael Timmermann, *Zur nationalen Integration fremdsprachiger ethnischer Minderheiten und ihren soziopolitischen Konsequenzen, dargestellt am Beispiel der deutschsprachigen gesellschaftlichen Gruppen Eupen-Malmedys zwischen den beiden Weltkriegen* (Frankfurt a.M. 1989).

De 'Abteilung Grenzland' bij de 'Landeshauptmann' en de 'Abschnittsleitung Nordwest'⁸

De *Abteilung G*, zoals die door de eigen medewerkers werd genoemd, was een personennetwerk van jongere nationaal-socialistische activisten. De meesten waren politiek gevormd in een paramilitaire *Freikorps*, studentencorпора en in de vroege NSDAP. Vanaf ongeveer 1924 vormden zij een informele groep, die de *Grenzlandpolitik* van de rechtse (studenten)beweging na 1928 coördineerde en door middel van publicaties invloed uitoefende op de NSDAP. In 1932 werd de groep onderdeel van de NSDAP, maar haar status in de partij bleef in eerste instantie onduidelijk. Meer effect dan de betrokkenheid bij de NSDAP had de stapsgewijze integratie in het *Provinzialverband Rheinland* onder leiding van *Landeshauptmann* Heinrich Haake (sinds 1933).⁹ Het *Provinzialverband* was een samenwerkingsorgaan van de Rijnlandse gemeenten (de voorloper van het tegenwoordige *Landschaftsverband*) en een van de belangrijkste cultuurpolitieke instellingen in het westen van Duitsland.

Voor de conceptualisering en uitvoering van de politiek bijzonder gevoelige *Grenzlandpolitik* in niet-Duitse gebieden riep Haake de *Abteilung G* in het leven. Het hoofd daarvan, Wolfgang Ispert, werd tot plaatsvervangend *Landeshauptmann* benoemd. Deze afdeling, die nooit in het openbaar optrad en blijkbaar ook niet werd opgemerkt door de inlichtingendiensten van de westelijke buurlanden, was daarmee zowel een orgaan van de NSDAP als van het provinciale bestuur.

De *Abteilung G* bestond uit verschillende decentrale onderdelen die in de buurt van de grens en grensoverschrijdend opereerden. In ons geval betrof het de *Abschnittsleitung Nordwest* van de SD, gevestigd in Aken met het gehele zogenaamde *Nordwestraum* als werkterrein. De afdeling stond onder leiding van Georg Scherdin, die sinds 1928 voor Ispert in Aken werkte en in 1935 officieel als zijn vertegenwoordiger werd aangesteld. Hij werkte zowel voor het geografisch instituut van de *Technische Hochschule Aachen*, waar hij in 1936 promoveerde, als voor de *Sicherheitsdienst* van de SS.

De in de grenslandpolitiek actieve instituten van de Technische Hochschule Aachen en hun 'Grenzlandarbeitskreis'¹⁰

De samenwerking met de *Technische Hochschule* was voor de *Abteilung G* bijzonder belangrijk. In aansluiting op het universiteitspolitieke streven de bij de grens gelegen universiteiten door een betere personele en financiële toe-

⁸ Details over de ontwikkeling, structuur en activiteiten van de *Abteilung G* in: Thomas Müller, 'Die Formierung des "Grenzraums". Die "Abteilung G" des Reichsinspektors und Landeshauptmanns Haake', in: Dietz, Gabel, Mölich (eds.), *Griff nach dem Westen*, 763-790.

⁹ Horst Romeyk, 'Heinrich Haake (1892 - 1945)', *Rheinische Lebensbilder 17* (1997) 187-222.

¹⁰ Details hierover in Thomas Müller, 'Ausgangsstellung zum Angriff'. Die Westforschung der Technischen Hochschule Aachen', in: Dietz/Gabel/Mölich, *Griff nach dem Westen*, 819-850.

Dr. Edgar Schmid-Burgk

Rochten, den 31. März 1938
Ausdrucksnummer 15
Foliennummer 26714

Gehier
Vertraulich

11

Tätigkeitsbericht für das Rechnungsjahr 1937/38.

1. Hollandarbeit.

Im Berichtjahr wurde besonders Südlimburg erfasst. Der kleine, von Deutschland und Belgien eingeschlossene Landzipfel gewann für die Niederlande erst grössere Bedeutung mit dem grosszügigen Abbau des Steinkohlenvorkommens seit dem Weltkriege. Während sich bis dahin in dem Landesteil niederländische, flämisch-wallonische und deutsche Einflüsse kreuzten, und das Land zum Teil noch deutsche Wesenszüge trug, setzte nunmehr eine sehr erfolgreiche Kulturpropaganda ein, "eine Verhollandisierung". Die ursprünglich engen Beziehungen zu Deutschland, und insbesondere zum deutschen Grenzland wurden davon in erster Linie getroffen. Diese zunächst vom Staat getragenen Bestrebungen fanden bei dem in Limburg absolut herrschenden Katholizismus anfangs geringe Unterstützung. Er war vielmehr geneigt, die Eigenständigkeit des katholischen Landesteils gegenüber dem Norden zu fördern und ausländische Beziehungen zu stützen. Seit dem Weltkrieg aber und insbesondere seit der Machtübernahme setzt er seine Machtmittel mit dem Staat nachdrücklich für die Riegelung gegen Deutschland ein. Limburg ist für ihn eine Ausfallstellung zur weltanschaulichen, wirtschaftlichen und politischen Eroberung Hollands geworden und Stützpunkt für die Arbeit auf deutschen Gebietsteilen.

Inleiding tot het Werkverslag 1937/38, onderdeel 'Hollandarbeit', van het Büro Schmid-Burgk te Aken, 31 mei 1938.

rusting tot *geistigen Grenzfestungen* en regionale centra van het grensland-onderzoek uit te bouwen, ging ook de Akense hogeschool zich sinds 1933 *Vorpostenhochschule* en *Ausgangstellung zum Angriff auf den Westen* beschouwen.¹¹ Bij het geografische instituut van de Technische Hochschule, dat na de verdrijving van de joodse literatuurwetenschapper Ludwig Strauss door een personele unie met het instituut voor Duitse taal- en letterkunde was verbonden, doceerde professor Hermann Overbeck, een uitgesproken vertegenwoordiger van de politieke *Grenzlandforschung*. In 1934 gaf hij ter voorbereiding van het referendum over de aansluiting van het Saargebied samen met G.W. Sante een *Saar-Atlas*¹² uit, die als een van de belangrijkste strategische projecten van de zogenaamde *Westforschung* kan gelden. Met behulp van een groot aantal historische, etnografische, morfologische, cultuur-, taal- en economisch-geografische kaarten wilde hij de *Heim ins Reich*-politiek van de Hitler-regering een 'objectieve' grondslag geven.¹³ Na de voltooiing van de Saar-Atlas ontwierp Overbeck een soortgelijk project voor de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik: de *Atlas des Aachener Grenzraumes*. De onderzoekingen voor deze megapublicatie stonden centraal in de Akense *Westforschung*. Ter voorbereiding werd een groot aantal kleinere wetenschappelijke, populaire en heemkundige studies uitgegeven.

Door de aanstelling van Georg Scherdin als doctorandus en assistent werd de samenhang van grenslandpolitiek, onderzoek en propaganda geïnstitutionaliseerd. Tussen Overbeck en Scherdin bestond de afspraak dat de professor naar buiten toe de wetenschappelijkheid van de *Grenzlandforschung* representeerde, terwijl de assistent het onderzoek politiek controleerde en de resultaten operationeel maakte. Als tegenprestatie zorgde de *Abteilung G* voor financiële middelen voor de TH en het instituut uit de kas van de *Landeshauptmann*.

Na de overgang van de instituutleiding van Overbeck op de nieuw aangestelde nazi-geograaf professor Walter Geisler werd de zaak in 1937 professioneler aangepakt. Dit komt tot uiting in de oprichting van de wetenschappelijke reeks *Zur Wirtschaftsgeographie des deutschen Westens* en de nieuwe aanpak van het atlasproject. Dat werd nu niet meer vooral voor het grote publiek bestemd, maar moest dienen als onderbouwing van het overheidsbeleid gericht op de *Neuordnung des Westraumes* en de bepaling van een nieuwe westgrens. Als gevolg daarvan hadden de kaarten niet meer alleen betrekking op het gebied

¹¹ Aldus de toenmalige rector Prof. Dr. Otto Gruber in een rede op 15 februari 1935 (Hochschularchiv Aachen, 121119). Voorbeelden van het zelfbeeld als *Grenzlandhochschule* zijn ook te vinden in: Rektorat der Technischen Hochschule Aachen (ed.), *Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen* (Aachen 1936) 2-5; Studentenföhrung der Technischen Hochschule Aachen (ed.), *Föhrer für die Studenten der Technischen Hochschule Aachen* (Darmstadt 1938) IV, 75-81; Peter Mennicken, 'Technische Hochschule Aachen', in: *Die deutschen Technischen Hochschulen. Ihre Gründung und geschichtliche Entwicklung* (München 1941) 11-24. Vergelijkbare opvattingen kan men in het begin van de jaren 1930 aantreffen in het zelfbeeld van de stad Aken en bij populaire heemkundige auteurs als het hoofd van het stedelijke persen propagandabureau Will Hermanns.

¹² Hermann Overbeck en Georg Wilhelm Sante, *Saar-Atlas, hrsg. u. bearb. im Auftrag der Saarforschungsgemeinschaft in Verbindung mit Hermann Aubin, Otto Maull u. Franz Steinbach* (Gotha 1934).

¹³ Schöttler, 'Die historische "Westforschung" zwischen "Abwehrkampf" und territorialer Offensive', 207-212.

van de huidige Euregio, maar op de gehele Duitse westgrens en de daaraan grenzende gebieden van de Noordzee tot de Alpen. Weliswaar was bij het begin van de oorlog pas een deel van de kaarten gereed en vermoedelijk werd het project nooit voltooid, maar de voorbereidende publicaties hadden wel degelijk invloed op de grenslandpolitieke redeneringen. De belangrijkste waren Geislers studie *Der Grenzraum zwischen West- und Mitteleuropa*¹⁴ die in 1937 als deel 1 in zijn reeks verscheen en Scherdins in hetzelfde jaar als deel 3 gepubliceerde dissertatie *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg*.¹⁵ Beide uitgaven werden door de *Abteilung G* en de *Landeshauptmann* financieel ondersteund en geven inzicht in de belangrijkste uitgangspunten van de Akense *Grenzlandpolitik*.

Zo presenteerde Geisler voor het eerst een model van het grensgebied dat niet meer de historische en taalkundige grenzen centraal stelde, maar veeleer concrete economische en verkeersgeografische uitgangspunten. Geislers *Grenzraum zwischen Mittel- und Westeuropa* had geen enkele relatie met de bestaande grenzen en was ver in het grondgebied van de buurlanden opgeschoven. Het vormde een ongeveer honderd kilometer brede strook die grotendeels over Frankrijk liep en het gebied afbakende met een grens waarmee zowel de rassenideologische en bevolkingspolitieke als de economische doelstellingen optimaal werden bediend.¹⁶ Het gehele stroom- en mondingsgebied van de Rijn, de Maas en de Schelde bevond zich buiten dit *Grenzraum* en behoorde dus al tot het Duitse *Mitteleuropa*.

In zijn dissertatie behandelde Scherdin het zuidelijke deel van de Nederlandse provincie Limburg; later breidde hij zijn onderzoeken uit tot de aangrenzende Nederlandse en Belgische grensgebieden. Door een combinatie van taalkundige, sociale en economisch-historische onderzoeksmethoden probeerde hij aan te tonen dat het grootste deel van Zuid-Limburg tot in de negentiende eeuw Duitstalig was geweest en dat eerst de veranderde bevolkingsamenstelling na de ontwikkeling van de mijnstreek tot een *Entdeutschung* van dit gebied had geleid. Deze these maakte het mogelijk de culturele en taalkundige aansluiting bij de Nederlandse staat als een recent en nog niet volledig voltooid proces te beschouwen, waar hij een onderstroom van een nog steeds aanwezige 'volksduitse' identiteit van de dialectsprekende plattelandsbevolking tegenover stelde. In deze redenering verscheen Aken als het 'natuurlijke' centrum van het gebied; daar tegenover stond Maastricht symbool voor maximale *Überfremdung* en *Dekadenz*. Niet zozeer de industriële ontwikkeling van Zuid-Limburg, maar de traditioneel voor een deel francofone burgerij van de stad Maastricht werd voorgesteld als de eigenlijke bron van gevaar, en wel als steunpilaar van een verondersteld Frans-Hollands-Brits politiek streven om de Duitsers van de Rijn- en Maasdelta weg te houden.¹⁷ Impliciet was Scherdins onderzoeksstrategie gericht op de con-

¹⁴ Walter Geisler, *Der Grenzraum zwischen West- und Mitteleuropa* [Zur Wirtschaftsgeographie des Deutschen Westens, Bd. 1] (Berlin 1937).

¹⁵ Georg Scherdin, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beiträge zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft* [Zur Wirtschaftsgeographie des Deutschen Westens, Bd. 3] (Berlin 1937).

¹⁶ Geisler, *Grenzraum*, met name 96-106.

¹⁷ Scherdin, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache*, 26-37, 39, 44 e.v.

structie van een ‘volksduitse’ minderheid in Zuid-Limburg en de verschuiving van de Duitse grens tot aan de Maas. Inderdaad herhaalde hij zijn onderzoeksresultaten na de inval in Nederland in een bericht aan het *Reichssicherheitshauptamt*, waarin hij openlijk pleitte voor de erkenning van Zuid-Limburg als ‘volksduits’ in plaats van Nederlands gebied. Mogelijk dacht hij daarbij aan het in België in de praktijk gebrachte model van stilzwijgende annexatie van de Belgische buurgemeenten van de officieel Duits verklaarde *Kreisen* Eupen-Malmedy.¹⁸

In zijn functie van afdelingshoofd van de *Abteilung G* formeerde Scherdin omstreeks 1936 een *Grenzlandarbeitskreis*, die indirect verbonden was met het Duitse en geografische instituut zonder formeel onderdeel van de TH te zijn. Onder de acht leden die deze kring in het begin van 1937 telde, bevonden zich vier medewerkers van de *Abteilung G*. Naast Scherdin waren dit de volkskundige dr Otto Pansch¹⁹, die vanaf 1938 als archivaris van het *Provinzialverband* werkte en in hetzelfde jaar verbindingsman werd tussen deze *Arbeitskreis* en de *Forschungs- und Lehrgemeinschaft ‘Das Ahnenerbe’ e.V.* van de SS; aspirant-leraar dr Wilhelm Welter, die in zijn dissertatie bij het Bonner *Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* een homogeen ‘Maaslands’ dialectgebied had beschreven²⁰ en die als verbindingsman met de *Gauleitung Köln-Aachen* van de NSDAP fungeerde, alsmede de architect en kunsthistoricus dr Edgar Schmid-Burgk, die het hieronder te behandelen *Büro des Propagandaministeriums für Auslandspropaganda* leidde en aangesloten was bij het *Rasse- und Siedlungs-Hauptamt* van de SS. De vier andere leden van de werkgroep waren de genoemde Overbeck, en later Geisler, de met de regionale heemkundebeweging en de conservatieve Akense burgerij verbonden filosofieprofessor Peter Mennicken,²¹ de *Grenzlandreferent* van de districtsregering dr Weiss en de Akense gemeentearchivaris dr Walter Kaemmerer.

Het ‘Büro Schmid-Burgk’ en de ‘Verständigungsgesellschaften’

Evenals Scherdin was Edgar Schmid-Burgk medewerker van de *Abteilung G* en van de Akense afdeling van de SD. Hij was ook lid van de SS.²² Het *Büro für*

¹⁸ Martin R. Schärer, *Deutsche Annexionspolitik im Westen. Die Wiedereingliederung Eupen-Malmedys im Zweiten Weltkrieg* (Bern/Frankfurt a.M. 1975) 66, 77-94, 283 e.v.

¹⁹ Pansch publiceerde in deze context: *Volk in Malmedy-St. Vith. Brauch und Sitte im Malmedy-St. Vith. Ländchen. Volkskundliche Sammlungen und Deutungen* [Aachener Beiträge zur Heimatkunde, Bd. XXII] (Aachen 1940).

²⁰ Wilhelm Welter, *Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas* [Veröffentlichungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn] (Bonn 1938).

²¹ Naast enige heemkundige opstellen over het aardewerkambacht in zijn geboorteplaats Raeren publiceerde Mennicken in deze context: ‘Geistige Formkräfte Flanderns’, in: Walter Geisler, Peter Mennicken, Georg Scherdin, *Anthropogeographische Probleme Nordwest-Mitteleuropas* [Zur Wirtschaftsgeographie des Deutschen Westens, Bd. 8] (Berlin 1940); *Das Eupener Land. Von seiner Eigenart und Schönheit* [Nordwest-Reihe, Bd. 10] (Aachen 1940); verder gaf hij een vertaling van gedichten van de Vlaamse nationalist René de Clercq uit: *Gedichte von René Declercq* [sic] [Nordwest-europäische Reihe, Bd. 2] (Aachen 1940).

²² ALVR 4691: Ispert an Hilgers, 21. August 1937; HStAD, Reg. Aachen 18658: Ausweis des SS-Sturmbanns III/58. Standarte, 9. Dezember 1937 sowie SD-Unterabschnitt Aachen an Schmid-Burgk, 8. April 1938.

UA - Aachen.

II/122 C 41.

An Dr. Schmid-Burg.

Sch.

, den 8. April 1938.

Betr.: Erfassung liberalistischer und demokratisch eingestellter Personen.

Vorg.: Ohne.

Es hat sich gezeigt, dass abgebaute Angehörige der früheren Mittelparteien (Demokraten, Liberalisten usw.), auch Juden und sonstige gegnerische Kreise (Intellektuelle, die früher nicht parteimässig gebunden waren) heute im verstärkten Masse in Bibliotheken und Archiven arbeiten. Sie befassen sich dort mit der Konzeption von Büchern, die als Dokumente einer von dem Nationalsozialismus verschiedenen Weltanschauung auf den Markt geworfen werden. Als Beispiel sei das Buch von Theodor Heuß über Friedrich Naumann genannt.

Es wird gebeten, Ermittlungen darüber anzustellen, welche Personen oder Arbeitsgruppen in der angegebenen Art und Weise arbeiten und mit welchen Problemen sie sich beschäftigen.

Opracht tot onderzoek naar voor de nazi's verdacht bibliotheek- en archiefonderzoek door de SD, 8 april 1938, waarin de naam van dissident onderzoeker Theodor Heuss wordt genoemd. Heuss zou in 1949 de eerste president van de BRD worden.

Auslandspropaganda, dat hij sedert mei 1935 in Aken leidde, stond onder controle van het *Reichspropagandaministerium*, precieser: van het onofficiële bijkantoor daarvan, de *Außenstelle für Westpropaganda* in Essen.²³ Het bureau werd gefinancierd met middelen afkomstig van het ministerie, van de *Landeshauptmann* en in geringere mate van de stad Aken.²⁴ Het *Büro Schmid-Burgk* ontvouwde in de vooroorlogse jaren enorm veel activiteiten in het kader van de grenspolitiek. Ons interesseren deze vooral, omdat zij voor het eerst uitdrukking waren van een grensoverschrijdende identiteitspolitiek in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn. Daarbij nam de oprichting van twee internationale verenigingen onder de eufemistische benaming *Verständigungsgesellschaften* (vriendschapsverenigingen) een centrale plaats in. Zij waren instrumenten van het bureau en evenzeer onderworpen aan de controle van het ministerie voor propaganda.²⁵

Als eerste *Verständigungsgesellschaft* ontstond in 1935 de Akense *Arbeitskreis zur Pflege der deutsch-niederländischen Beziehungen*.²⁶ De oprichting was gebaseerd op tactische overwegingen van Scherdin en Ispert. De vereniging was bedoeld als prototype van onderling verbonden regionaal actieve werkgroepen langs de Duits-Nederlandse grens met als doel tot samenwerking geneigde elementen in het buurland te stimuleren en uiteindelijk een interregionale grensoverschrijdende organisatie te vormen.²⁷ Deze werd aan het eind van 1936 uiteindelijk in Berlijn opgericht onder de naam *Deutsch-Niederländische Gesellschaft e.V.*, nadat een gelijknamige, maar niet nazistische vereniging in Aken op instigatie van Schmid-Burgk door de Gestapo tot opheffing was gedwongen. Volgens hetzelfde patroon als de *Arbeitskreis zur Pflege der deutsch-niederländischen Beziehungen* ontstond in december 1937 een tweede *Verständigungsgesellschaft*: de *Ausschuss Aachen-Lüttich*, die zich

²³ De officieuze Essense *Aussenstelle* had tot taak economische en maatschappelijke betrekkingen met het buitenland in het westen aan te knopen en voor nazipropaganda te gebruiken. Zij beheerde de voor de propaganda in het westen bestemde gelden van het ministerie. Het hoofd, dr Robert Holthöfer, was ook verantwoordelijk voor de perscontacten van de *Verein für die bergbaulichen Interessen*, de invloedrijke belangenorganisatie van de mijnen in het Ruhrgebied, en hield zich ook in deze functie voornamelijk bezig met propaganda in het buitenland. Hij was bestuurslid van de *Deutsch-Niederländischen Gesellschaft* en behoorde tot de oprichters van de stichting *Volk und Reich* en van de gelijknamige uitgeverij, die als forum voor toegepast onderzoek in het kader van de bezettingspolitiek grote betekenis kreeg. Sinds 1933 werkte Holthöfer ook samen met Ispert, ondersteunde de *Abteilung G* financieel en kreeg als tegenprestatie toegang tot de verslagen over de westelijke buurlanden. Vgl. Barch, RKK (ehem. BDC) Holthöfer, Robert 4/12/94: Lebenslauf Holthöfer, 4. Juni 1938; HStAD, RW 33-4: Denkschrift der Abteilung Fremdländische Lebensgebiete des SD-Oberabschnitts West betr. Außenarbeit im Westen (Einde 1936); ALVR 4691: Denkschrift Ispert betr. Abt. G., August 1938; ALVR, 469: Haake an Ispert, 18. Oktober 1939.

²⁴ HStAD, Reg. Aachen 23852: Ausgabeanweisung des Regierungspräsidiums Aachen, Dezernat I 13, für das Rechnungsjahr 1938 v. 18. Juni 1938; Liste der zur Verfügung gestellten Gelder für die Rechnungsjahre 1938 und 1939 (1939).

²⁵ HStAD, Reg. Aachen 23852: Tätigkeitsbericht Schmid-Burgks für das Rechnungsjahr 1937/38 v. 31. März 1938; HStAD, Reg. Aachen 18661: Hasenöhl an Holthöfer, 6. Dezember 1937.

²⁶ De oprichting geschiedde onder de na korte tijd opgegeven naam *Deutsch-Niederländische Werkgemeinschaft*. Vgl. ALVR, 4690: Scherdin an Hilgers, 27. Januar 1936.

²⁷ HStAD, Reg. Aachen 18665: Vermerk Scherdins betr. Deutsch-Niederländische Werkgemeinschaft, o.D., Anlage zu: ebd.; Tätigkeitsbericht Schmidt-Burgk Mai 1936 - Juni 1937 (Auszug).

vooral op Wallonië richtte.²⁸ Ook deze commissie was als kiem van een grotere organisatie bedoeld, die echter nooit tot stand kwam. In plaats daarvan opereerde zij als een soort junior-partner van de Duits-Nederlandse vereniging met de gehele stedendriehoek als werkterrein.

Bij beide *Verständigungsgesellschaften* waren vertegenwoordigers van de economische, bestuurlijke en culturele elite van Aken aangesloten, die onder voorzitterschap van de industrieel prof. dr Hugo Cadenbach een gemeenschappelijk Comité van Aanbeveling vormden. Onder hen bevonden zich de *Regierungspräsident* met zijn politieke adviseurs in grensaangelegenheden, de *Oberbürgermeister* van de stad en de *Landrat* van de *Kreis Aachen*, de president van de in het grensgebied werkzame *Industrie- und Handelskammer*, die van de *Handwerkskammer*, de rector van de TH, de *Intendant* van het *Stadttheater*, de directeur van de stedelijke kunstmusea, de Nederlandse consul, de hoofdcommissaris van politie, de treinstellenfabrikant Georg Talbot, de president-directeur van de *Eschweiler Bergwerksverein* en andere industriëlen.²⁹ Schmid-Burgk was secretaris van de *Verständigungsgesellschaften* en van het Comité van Aanbeveling. Dit Comité van Aanbeveling van de *Verständigungsgesellschaften* wijst op een belangengemeenschap en actieve samenwerking van de regionale Duitse elites met het oog op de integratie van de grensregio's in een homogene economische regio met Aken als centrum.

De *Verständigungsgesellschaften* trachtten hun doel langs verschillende wegen te bereiken. Aan de ene kant waren hun cultuurpolitieke initiatieven erop gericht afscheidingsbewegingen in Nederland en België tot stand te brengen. Culturele verschillen tussen het katholieke Zuiden en het Hollandse Noorden van Nederland moesten worden versterkt en de gemeenschappelijke kenmerken met het Duitse Rijnland worden benadrukt, terwijl in Wallonië een 'volks' nationalisme moest worden uitgedragen en worden gebroken met de traditionele oriëntatie op Frankrijk.³⁰ Aan de andere kant was het de bedoeling om de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik als grensoverschrijdende eenheid in het openbare bewustzijn te verankeren, waarbij Aken, met het oog op zijn geografische positie, historische rol (in het bijzonder in verband met Karel de Grote) en economische betekenis een sleutelrol als *Mittler zwischen Rhein und Maas* werd toegemeten.³¹ Doordat de vriendschapsverenigingen 'nach außen hin als

²⁸ HStAD, Reg. Aachen 18661: Vermerk Schmid-Burgk betr. Gründung des Ausschusses Aachen-Lüttich, 11. August 1937; HStAD, Reg. Aachen 23852: Tätigkeitsbericht Schmid-Burgk für das Rechnungsjahr 1937/38 v.

²⁹ Tot dit Comité behoorden: Berensmann, Becker, Alfred Buntru, Hugo Cadenbach, Hans Croon, Erwin Classen, Robert Fecker, Quirin Jansen, Felix Kuetgens, Leopold Reill, Hannes Razum, Engelbert Reiff, Edgar Schmid-Burgk, Franz Stiewi, Georg Talbot, Franz Vogelsang, von Pelsler-Berensberg, Zenner. Vgl. HStAD, Reg. Aachen 18653: Mitgliederliste des Arbeitskreises (1938).

³⁰ HStAD, Reg. Aachen 18665: Bericht Schmid-Burgk betr. Treffen deutscher und ausländischer Mundartdichter und Kenner (1938); HStAD, Reg. Aachen 18661: Vermerk Schmid-Burgk betr. Gründung des Ausschusses Aachen-Lüttich, 11. August 1937.

³¹ HstAD, Reg. Aachen 18665: Manuskript: 'Aachen - Mittler im Raum zwischen Rhein und Maas. Die Tätigkeit des Arbeitskreises Aachen der Deutsch-Niederländischen Gesellschaft und des Ausschusses Aachen-Lüttich' (1938/39). 31. März 1938.

Treuhänder gemeinsamer Interessen beiderseits der Grenzen' optraden en 'eine jeweils der Aufgabe entsprechende Plattform für die Zusammenarbeit' aanboden, moest de Duitse hegemonie tot stand worden gebracht en niet-Duitse deelnemers 'in unseren Dienst' worden aangetrokken, 'während sie eigene Belange zu fördern glauben'.³²

Inderdaad gelukte het verschillende malen de regionale elites in de buurlanden met behulp van de formule van de stedendriehoek aan zich te binden. De eerste keer gebeurde dit in mei 1938 met een *Sängertreffen Aachen-Maastricht-Lüttich* onder beschermheerschap van de burgemeesters van de drie steden. Daaraan namen zoveel verenigingen deel, dat tot een jaarlijkse herhaling werd besloten.³³ Voortbouwend op deze ervaringen volgde in maart 1939 een *Treffen der Mundartdichter und -kenner zwischen Rhein und Maas*, om het Limburgse en Waalse regionalisme met het schijnbaar a-politieke middel van aandacht voor streektaal en folklore te bevorderen. Schmid-Burgk zag hierin een succesmodel en stelde het *Propagandaministerium* voor dit langs de gehele westgrens te herhalen. In de stedendriehoek zelf was hij van plan de streektaalbijeenkomsten tot een jaarlijks *Fest des Volkstums* (dan wel *der Volkskunst*) *zwischen Rhein und Maas* uit te bouwen, dat in de toekomst tot het '*Mittelpunkt völkisch gerichteter kultureller Bestrebungen des gesamten Raumes*' zou moeten uitgroeien.³⁴

Met gedifferentieerde vormen van samenwerking, die via gedetailleerde berichtgeving telkens nauwkeurig op hun werking in de buurlanden werden onderzocht en geanalyseerd, lukte het met de vriendschapsverenigingen zeer verschillende instellingen en milieus in de buurlanden aan te spreken. Er werd grote waarde gehecht aan de samenwerking met verenigingen en genootschappen, de grensoverschrijdende culturele uitwisseling in de vorm van tentoonstellingen, theatervoorstellingen en concerten, en ook uitwisseling van studenten. De deelnemers liepen uiteen van individuele personen en informele kringen tot theaters en symfonieorkesten, heemkundige, dialect- en carnavalsverenigingen; arbeiders-, ingenieurs- en studentenverenigingen; ja zelfs politiebeambten; ook de oprichting van organisaties als de Limburgse *Kunstenarsvereinigung* kwam uit deze structuur voort.³⁵

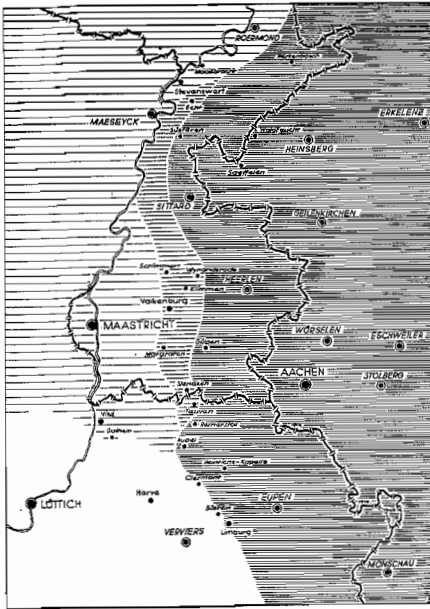
Bij het begin van de oorlog werd het *Büro Schmid-Burgk* meteen gesloten. Na de tiende mei werkte Schmid-Burgk als cultuurambtenaar bij de *Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda* van de Duitse *Generalkommissar* Schmidt, tot hij

³² HStAD, Reg. Aachen 23852: Tätigkeitsbericht des Büro Schmid-Burgk 1938/39.

³³ HStAD, Reg. Aachen 18653: Schmid-Burgk an Holthöfer, 11. Dezember 1937; HStAD, Reg. Aachen 18654: Schmid-Burgk an Oberregierungsrat [ohne Namen], 14. Juni 1938.

³⁴ HStAD, Reg. Aachen 23800: Tätigkeitsbericht Schmid-Burgk vom 1.1.1939 bis zum Kriegsausbruch; vgl. auch HStAD, Reg. Aachen 18665: Bericht Schmid-Burgk betr. Treffen deutscher und ausländischer Mundartdichter und Kenner (1939).

³⁵ De verslagen van het *Büro Schmid-Burgk* geven gedetailleerde informatie over de afzonderlijke activiteiten. De verslagen over de periode mei 1936 tot juli 1937 zijn gedeeltelijk overgeleverd in: HStAD, Reg. Aachen 18665 (zie ook de lijst van voorgenomen bijeenkomsten, ibd. 18658); het bericht over het jaar 1937/38: ibd. 23852; het bericht over oktober tot december 1938: ibd. 23852; het bericht van 1-1-1939 tot het uitbreken van de oorlog: ibd. 23800.

Taalverhoudingen in de regio Aken. Uit: Georg Scherdin, 'Die Verbreitung des Hochdeutschen als Schrift- und Kultursprache im Aachener Grenzraum', in: *Heimat* 3 (1942) 174.

in 1941 als gevolg van een intern conflict werd vervangen.³⁶ Van de Akense 'vriendschapsverenigingen' bleef tenminste de plaatselijke groep van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* bestaan; de leiding daarvan ging na Cadenbachs dood in 1943 over op Peter Mennicken.³⁷ Deze hoogleraar filosofie behoorde na het einde van de oorlog tot de oprichters van de Akense *Karlspreis*, die mede werd gemotiveerd door het bekende idee van het 'grensland', nu in het kader van de conservatieve ideologie van het 'christelijke avondland'.

Regionale identiteitspolitiek gedurende de oorlog

Toen de *Wehrmacht* Nederland, België, Luxemburg en Frankrijk op 10 mei 1940 binnenviel, waren de contouren van een grensoverschrijdende regio onder Duitse hegemonie al duidelijk. De onderzoekingen van het 'grensland' in de relevante instituten hadden tot de conclusie geleid dat er een homogeen gebied rondom Aken lag en dat er linguïstische argumenten waren voor de annexatie van de grensgebieden in België en Nederland. Zoals het *Büro Schmid-Burgk* had aangetoond, bleek het model van een grensoverschrijdend 'volks' regionalisme gedeeld te worden door de regionale Duitse elite, deuren te openen bij Belgische

³⁶ BArch, RS (ehem. BDC) Schmid-Burgk, Edgar 29/7/02: RuS-Fragebogen Schmid-Burgk, o.D.; BArch, R 55/1367: Leiter Abt. Volksaufklärung und Propaganda an Seyß-Inquart, 11. Juli 1940.

³⁷ BArch, R 55/1204: Liste der Arbeitskreise der DNG, Stand: 1.9.1944.

Heimat

Monatsschrift für Maasland, Eifel und Ardennen

Jahrgang 1940, Heft 1

Es wirkt vielleicht wie ein Wagnis, weltfremder Ideale, wenn heute, mitten im Stiege und in einer Zeit, die einer ungemessenen Zukunft entgegensteht, eine neue Zeitschrift gegründet wird. Haben wir nicht alle den Kopf voller Sorgen, fürchtet nicht jeder für seine wirtschaftliche Existenz oder gar für Leben und Gesundheit?

Wenn man sich von solchen Gedanken wollte lösen lassen, müßte alles kulturelle Leben still stehen. Uns aber wurde gerade jetzt klar, wie sehr uns die Heimat ans Herz gemachsen ist, wie schön sie ist, in ihrer Jahrtausende alten Geschichte und ihrer dennoch jugendfrischen Aktualität. Wir haben es stärker als früher empfunden, daß uns über die Grenzen hinweg unsichtbare Fäden zusammenschließen. Die frühere Zeit der Zusammengehörigkeit ist noch lebendig in unserem Gefühl und in unserem Blut. Das wird einem heute mehr demut als in friedlichen Zeiten, wenn die ganze Welt dem Schweifenden Blick offen steht. Der Gedanke an die Zukunft schließt uns fester an die Heimat an, und so haben wir es gewagt, eine Zeitschrift herauszubringen, die Sie gemietet ist. Wir hoffen, daß sie viele Freunde finden wird, wir hoffen vor allem auf jene, die wie wir den besonderen Geist unserer Heimat in sich spüren.

Die Schriftleitung.

Eerste aflevering van het tijdschrift Heimat. Monatsschrift für Maasland, Eifel und Ardennen, 1 (1940)1, 1.

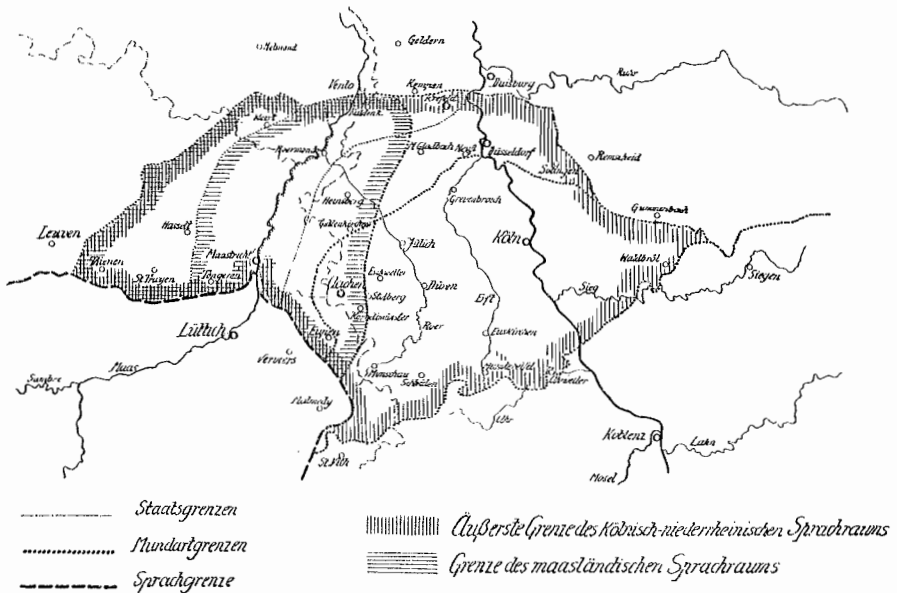
en Nederlandse instellingen en populariseerbaar te zijn bij de bevolking van de grensstreek. Twee daarop voortbouwende projecten uit de oorlogstijd kunnen de verdere ontwikkeling van de *Grenzlandpolitik* onder de omstandigheden van de bezetting verduidelijken.

Het tijdschrift 'Heimat' en de constructie van het 'Maasland'

Het tijdschrift *Heimat - Monatsschrift für Maasland, Eifel und Ardennen* verscheen vanaf februari 1940 in Eupen. Het werd in de drukkerij van de nazistische *Eupener Nachrichten*³⁸ vervaardigd en had een omvang van 32 bladzijden. Als hoofdredacteur werd Reinhold Michel genoemd, een redacteur van de *Eupener Nachrichten*, maar de eigenlijke leiding was in handen van Scherdin. Ook de medewerkers rekruteerde hij bij voorkeur uit de *Grenzlandarbeitskreis* van het Duitse instituut van de TH. De opzet van het blad en zijn ontvangst waren regelmatig onderwerp van overleg tussen de *Volksdeutsche Mittelstelle*, het bestuur van de *Verein für das Deutschtum im Ausland* (VDA) alsmede Wolfgang Ispert en Rudolf Hilgers, een andere coördinator van de grenslandpolitiek van de *Landeshauptmann*. Ook de financiering van het blad geschiedde door deze samenwerkende instellingen.³⁹

³⁸ Over de rol van de media in Eupen-Malmedy: Heidi Christmann, *Presse und gesellschaftliche Kommunikation in Eupen-Malmedy zwischen den beiden Weltkriegen* (München 1974) 424.

³⁹ ALVR 4695: Berichte über die Besprechungen mit der V.D.A.-Bundesleitung in Berlin, gez. Zilliken, 8-4-40, Teil 1: Besprechung am 4. April 1940.

Streektaalgrenzen in het Duits-Nederlandse grensgebied. Uit: Wilhelm Welter, 'Die maasländischen Mundarten im deutsch-niederländischen Kulturzusammenhang', in: *Heimat* 2 (1941) 43.

Het tijdschrift had drie functies. In de eerste plaats realiseerde het een reeds in 1937 door Ispert en Scherdin gelanceerd idee om een regionaal *Volkstumsverband* met Aken als zetel op te richten en onder leiding van de *Grenzlandarbeitskreis* een grensoverschrijdend netwerk van lokale heemkundeverenigingen met een gemeenschappelijk tijdschrift op te bouwen.⁴⁰ Geheel volgens dit idee had ook het blad *Heimat* tegenover lokale verenigingen de pretentie 'die Arbeit der örtlichen Geschichtsvereine zusammenzufassen, in den größeren Zusammenhang zu stellen und damit als Synthese den westdeutschen Grenzraum in allen Wechselbeziehungen herauszuarbeiten'.⁴¹

Een tweede aanleiding voor de oprichting van *Heimat* was de specifieke situatie in Eupen-Malmedy in de periode kort voor de inval. Voor de illegale SS, die binnen de 'volkse' separatistische partij *Heimattreue Front* een belangrijke stroming vormde, had Scherdin in het begin van 1939 de veelgelezen en agressief-nazistische krant *Junges Volk in Eupen-Malmedy*⁴² opgericht. Deze krant was een klein jaar later door de Belgische autoriteiten verboden. De oprichting van *Heimat* was een reactie op dit verbod met een overduidelijk veranderd publicistisch concept. Terwijl Scherdin in dezelfde maanden bezig was uit leden van de illegale SS een speciale eenheid op te bouwen om het Belgische leger te ondermijnen en de Sicherheitsdienst in Aken voortdurend van inlichtingen te

⁴⁰ Daarover uitvoeriger Müller, 'Die Formierung des "Grenzraums"'.
⁴¹ Josef Neuß, 'Heimat', *Malmedyer Heimat* 1 (1942) 27.
⁴² Daarover uitvoeriger Müller, 'Zwischen Maas und Rhein', 39, 66-68.

Zwischen Maas und Rhein

Eine Heimatzeitschrift

4. Jahrgang

1943

Heft 1-3

Georg Scherdin:

Das Banner des Reiches.

Während in den unvorstellbar harten Winterkämpfen an der Ostfront die deutschen Soldaten und ihre Verbündeten Europa gegen die mit allen Mitteln vorgebrachten Stürme der bolschewistischen Armeen verteidigen und vor der Verdrängung bewahren, bemühen sich die anglo-amerikanischen Mächte, von der anderen Seite in die europäische Front einzudringen und sie mit militärischen und propagandistischen Mitteln zu unterhöhlen. In diesem Europa selbst leben die Völker bewußt oder unbewußt, gewollt oder nicht gewollt, als eine Schicksalsgemeinschaft, deren Wohl oder Weh von Ausgang dieses Kampfes abhängt. Wer über diesen Krieg zur letzten Klarheit gekommen ist, kann sich der Erkenntnis nicht verschließen, daß es für alle in Europa lebenden Menschen nur zwei Möglichkeiten für die Zukunft gibt. Wenn Deutschland und seine Verbündeten siegen, wird unser Kontinent die Ordnung erhalten, die zum ersten Mal seit vielen Jahrhunderten die immer wieder auseinanderstrebenden Kräfte der europäischen Völker zusammenfassen und zur gemeinsamen Wirkung bringen wird. Siegen die außereuropäischen Mächte, so hat damit alles sein Ende gefunden, was europäische Kultur und Geschichte darstellt, alles, was uns das Leben überhaupt wert macht. Die geistige Verwirrung, die bei vielen europäischen Zeitgenossen herrscht, weil sie noch in den Vorstellungen einer unwiederbringlich dahingegangenen Zeit leben, läßt sie

De laatste aflevering van het tijdschrift Heimat draagt een nieuwe titel: Zwischen Maas und Rhein. Eine Heimatzeitschrift, 4 (1943) 1-3.

voorzien,⁴³ was *Heimat* bedoeld als een cultuurpolitiek orgaan van een toekomstig annexatiebestuur, dat tot de inval slechts terughoudend kon worden ingezet. Uit de ondertitel *für Maasland, Eifel und Ardennen* bleek echter dat het de bedoeling was het tijdschrift een veel grotere actieradius te geven, namelijk het gehele gebied rondom de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik.

De derde en belangrijkste functie van het blad was om dit heterogene gebied als germaans-eigen *Volkstumsraum* voor te stellen. Meer nog dan de andere doelstellingen moest dit echter zeer omzichtig gebeuren. 'Eine wesentliche Voraussetzung für die Wirkung der Zeitschrift', schreef Scherdin in april 1940 aan Hilgers, 'besteht darin, sie von allen volksdeutschen Absichten fernzuhalten' en in plaats daarvan over *Heimatverbundenheit* te spreken.⁴⁴

Zo presenteerde het blad zich allereerst als a-politiek orgaan voor allen die in de eerste oorlogsmaanden een ideologisch toevluchtsoord zochten, waarbij het in 'volkse' zin gedefinieerde begrip *Heimat* als dekmantel fungeerde. Stilzwijgend impliceerde dit *Heimat*-begrip dat de bij elkaar gelegen regio's eigenlijk alle tot de Duitse 'volksgemeenschap' behoorden: *Heimat* werd tot synoniem van een emotioneel voelbare en zingevende gemeenschap die onder de oppervlakte van de bestaande staten en hun actuele politieke ontwikkelingen was blijven voortbestaan.⁴⁵

⁴³ BAArch ZR 759 A 14: Heydrich an Bormann, Vorschlagsliche Nur. 4a. für die Verleihung des Kriegsverdienstkreuzes II. Klasse (mit Schwertern) v. 21. Januar 1942, 57f.

⁴⁴ ALVR 4585: Scherdin an Hilgers, 2.4.40.

⁴⁵ Bijvoorbeeld het voorwoord van de redactie in: *Heimat* 1 (1940) 1.

In de eerste uitgaven verschenen regionaal-historische bijdragen met een betrekkelijk conventionele inhoud; politieke stellingnamen ontbraken, evenals een nationaal-socialistische terminologie. Toch maakten de keuze en interpretatie van het historische materiaal de bedoelingen op het gebied van de grenslandpolitiek duidelijk. Het hoofdartikel in het eerste nummer was getiteld *Zwischen Rhein und Maas* en presenteerde een ook voor latere bijdragen typerend geschiedbeeld. Dat beruiste op de bewering dat geen ander grensgebied in Europa 'so voller politischer und kultureller Spannungen' was als het *Rhein-Maasland*. De geschiedenis van dit gebied bestond uit een duizendjarige strijd tussen *römischer Zivilisation, christlicher Kirche* en *germanischem Volkstum*, die zich 'nicht zu einer Synthese vereinigt' hadden. Uit deze *drei Kräften* werden voor elke historische periode specifieke nationale, religieuze en 'volkse' tegenstellingen afgeleid, terwijl tegelijk het Germaanse *Volkstum* van het grensland als een ontologisch continuüm werd voorgesteld. De tegenwoordige situatie deed zich voor als het resultaat van allesbeheersende strijd om 'volkse' en taalkundige identiteiten, politieke en economische belangen, religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen, maar onder de oppervlakte kon toch 'von jedem unverdorbenen Menschen unserer Heimat' het enig werkelijke identiteitsvormende element worden gevonden, namelijk het Germaanse *Volkstum*. Dit beeld van het grensgebied maakte het mogelijk de heterogene structuur van de Duits-Belgische-Nederlandse landendriehoek tegelijk te homogeniseren en te germaniseren. 'Den trennenden Kräften', zo concludeerde het artikel, 'muß deshalb trotz aller Widerwärtigkeiten [...] der Wille entgegengesetzt werden, das zu pflegen und zu hüten, was das Wesen dieser Landschaft und auch einen Teil unseres eigenen Lebens bedeutet.'⁴⁶

In het kader van deze interpretatie handelden de meeste andere vóór 10 mei gepubliceerde bijdragen over onderwerpen met een symbolisch-politieke lading in het Maas-Rijngebied: om te beginnen de Akense *Pfalz* van Karel de Grote; verder Germaanse bouwelementen in de hoofdkerken van Maastricht; in het grensgebied verspreide vestigingen van de Duitse Orde; grensoverschrijdende handelswegen, en dergelijke.

De bedreiging voor de soevereiniteit van de buurstaten die van *Heimat* uitging was voor de openbare mening in België en Nederland moeilijk te ontgaan. Zo sprak de Brusselse krant *Le Soir* in april 1940 over een 'Trojaans paard' in dienst van de 'geopolitiek van het Derde Rijk' en deed een beroep op de overheid daar een halt aan toe te roepen.⁴⁷ Op 9 mei, een dag voor de inval, verbood de Belgische regering *Heimat* na slechts twee nummers, maar dit verbod kon niet meer geëffectueerd worden; het reeds opgemaakte derde nummer werd slechts met vertraging gedrukt.⁴⁸ Daarna verdween het blad drie maanden uit beeld

⁴⁶ Friedrich Vandergaar, 'Zwischen Rhein und Maas', *Heimat* 1 (1940) 2-8.

⁴⁷ *Le Soir*, 17-4-1940, geciteerd naar de Duitse vertaling in: ALVR 4585: Anlage zu Scherdin an Hilgers, 22.4.40.

⁴⁸ (Redactioneel), 'An unsere Leser und Bezieher', *Heimat* 1 (1940) 96.

Wilhelm Welters

Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas

Ludwig Röhrscheid Verlag · Bonn

Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas, Ludwig Röhrscheid Verlag, Bonn 1938. Titelpagina van Wilhelm Welters dissertatie gepubliceerd door het Bonner Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande.

vanwege 'dienstliche Inanspruchnahme von Angehörigen der Schriftleitung und von Mitarbeitern': Scherdin werd in deze fase hoofd van het Akense bureau van de SD.⁴⁹

Na deze onderbreking verscheen het tijdschrift tot het begin van 1943 in een eigen *Heimat-Verlag*. Scherdin trad nu ook als uitgever en redacteur in de openbaarheid. De kring van medewerkers werd aanzienlijk uitgebreid. Bijna alle leden van de *Grenzlandarbeitskreis* leverden nu bijdragen, waarin de koers van het blad werd uitgezet, naast de vele hoofdartikelen van Scherdin. Daaronder bevonden zich enkele omvangrijke artikelen, zoals een nederzettingsgeschiedenis door Kaemmerer,⁵⁰ een dialectgeografische verhandeling

⁴⁹ (Redactioneel), 'Zu diesem Jahrgang', *Heimat* 1 (1940) 266.

⁵⁰ Walter Kaemmerer, 'Der geschichtliche Maasraum, Gaueinteilung in fränkischer Zeit', *Heimat* 2 (1941) 161-170; idem, 'Der geschichtliche Maasraum, Lebenslinien einer Landschaft', *Heimat* 2 (1941) 273-282; idem, 'Der geschichtliche Maasraum, Das Siedlungsbild des Landes in frühgeschichtlicher und römischer Zeit', *Heimat* 3 (1942) 102-120. Daarnaast plande Kaemmerer een monografie over de nederzettingsgeschiedenis in het Akense gebied in de moderne tijd, die in de vooroorlogse periode door bemiddeling van Scherdin door de *Landeshauptmann* financieel werd gesteund: ALVR 4585; Scherdin an Hilgers, 15.5.39; Quittung Kaemmerer, 15.9.38.

door Welter⁵¹ en verschillende onderzoeken door Scherdin over de verbreiding van de Duitse schrijftaal in het Belgische en Nederlandse grensgebied, die methodisch en tactisch aansloten bij zijn dissertatie.⁵² Op dezelfde voet als de bijdragen van leden van de *Arbeitskreis* verschenen stukken van nationaal-socialistische heemkundigen als de Akense leraar Reinhold Zimmermann, die pleitte voor een verbinding van rassenleer en heemkunde,⁵³ of museumdirecteur dr Heinrich Ropohl uit Erkelenz, die poogde regionale volksgebruiken, heidense riten en van neogermaanse stammen afgeleide identiteiten met elkaar te verbinden.⁵⁴ Daarnaast participeerden in toenemende mate ook Nederlandse collaborateurs, die bijdragen schreven binnen hetzelfde interpretatiekader. Deze werden meestal op de achterkant van het blad geplaatst.⁵⁵ Anoniem of onder pseudoniem geschreven stukken, af en toe bijdragen van vroegere activisten uit Eupen-Malmedy en overdrukken van Waalse auteurs versterkten de indruk van een werkelijk grensoverschrijdend forum van 'volkse' heemkunde. Het tijdschrift en de uitgeverij vormden het middelpunt van meer publicistische projecten. Met de *Nordwest-Reihe* bijvoorbeeld gaf Scherdin een serie populair-wetenschappelijke geschriften over het zogenaamde *Nordwestraum* uit,⁵⁶ terwijl met de *Malmedyer Heimat* in 1942 een lokale variant van *Heimat* ontstond.⁵⁷ Bovendien publiceerde de uitgeverij postuum een omvangrijke *Geschichte der Volksdeutschen in Belgien* van de Belgische pan-Germanist Heinrich Bischoff.⁵⁸

De titel *Heimat* was nu niet langer als dekmantel bedoeld, maar werd offensief in de context van een 'grundlegenden Neugestaltung des Westraumes'⁵⁹ geplaatst. Het blad functioneerde hierbij als instrument voor een selectieve integratie van de bezette samenlevingen in een toekomstig groot-germaans rijk en, daarmee verbonden, met de verdere organisatie van personen en groepen

⁵¹ Wilhelm Welter, 'Die maasländischen Mundarten im deutsch-niederländischen Kulturzusammenhang', *Heimat* 2 (1941) 33-45.

⁵² Georg Scherdin, 'Die deutsche Sprache im Westen von Eupen', *Heimat* 1 (1940) 138-149; idem, 'Schriftdeutsche Sprachzeugnisse zwischen Sittard und Roermond', *Heimat* 3 (1942) 18-25; idem, 'Die Verbreitung des Hochdeutschen als Kultur- und Schriftsprache im Aachener Grenzraum', *Heimat* 3 (1942) 161-176.

⁵³ Reinhold Zimmermann, 'Siedlungskunde als Grundwissenschaft jeder Volkskunde', *Heimat* 2 (1941) 348-352.

⁵⁴ Heinrich Ropohl, 'Zwischen Brügge und Köln, Die Volkstumslage in den Niederlanden - Blut, Brauchtum und Sprache', *Heimat* 1 (1940) 99-105; idem, 'Das Jahr der Heimat', *Heimat* 2 (1941) 2-9; idem, 'Der Martinstag in germanischer Jahresordnung', *Heimat* 2 (1941) 282-294.

⁵⁵ Daaronder: P.A. Schols, 'Die wahre Volkswohnung', *Heimat* 2 (1941) 86-90; Josef Wielders, 'Römische Bauernhöfe in Limburg? Bemerkungen über wirkliche Volks- und Heimatkunde', *Heimat* 2 (1941) 223 e.v.; Hubert Delsing, 'Müller und Mühlen im Echter Land', *Heimat* 2 (1941) 294-300; H. Bindels, 'Das "Kullplatt"', *Heimat* 2 (1941) 318 e.v.

⁵⁶ Een tijdlang ook onder de titel *Nordwest-europäische Reihe*. Zie hierover Müller 'Zwischen Maas und Rhein', 109-112.

⁵⁷ Paul Neuß, 'Geschichtsverein Malmedy', *Heimat* 3 (1942) 90 e.v.

⁵⁸ Heinrich Bischoff, *Geschichte der Volksdeutschen in Belgien* (hrsg. v. Georg Scherdin) (Aachen 1941).

⁵⁹ Ernst Bollmann, 'Volkstum zwischen Rhein und Schelde', *Heimat* 2 (1941) 305-318, hier: 317.

aan de andere kant van de grens die bereid waren tot collaboratie. In tegenstelling tot het traditionele deel van de Duitse *Heimabewegung* presenteerde men de regionale identiteitspolitiek als een werkzaam onderdeel van een veelomvattende rationele en technologische ontwikkeling van het overheerste gebied. In maart 1941 drukte het blad een rede van de rector van de TH, prof. Hans Ehrenberg, af waarin hij de *Neuordnung des Lebensraums* in het westen tot de hoofdtaak van de *Technische Hochschule* benoemde en een synthese van technologische modernisering en 'volkse' identiteitsvorming noodzakelijk achtte.⁶⁰ In september 1941 bepleitte ook Scherdin zo'n synthese, maar hij ging nog een stap verder door de gewelddadige germanisering in het bezette Polen als voorbeeld van de vorming van een nieuwe 'Germaanse' identiteit voor te stellen.⁶¹ Het perspectief van een gewelddadige gelijkschakeling van taal-, staats- en *Volkstumsgrenzen* in het westen met een optimaal geordend economisch leefgebied werd drie maanden later ook openlijk geschetst door de onderzoeksleider van de Akense *Grenzlandforschung*, de geografiehoogleraar Walter Geisler.⁶² In aansluiting daarop illustreerde Reinhold Zimmermann hoe een bijpassende regionale identiteit kon worden 'geproduceerd':

*Das Siedlungsgebiet der Franken reicht von der westlichen Nordsee bis zu den Ländern um Mosel und Main. Aber welche Fülle der Erscheinungsformen und Verhaltensweisen der dieses weite Gebiet bewohnenden Menschen tut sich selbst bei flüchtigster Überschau auf! Da heißt es nun, Ordnung in die Mannigfaltigkeit, Einheit [...] in die Vielheit zu bringen. Eine Rassenbild- und rassenseelenmäßige Bestandsaufnahme hätte hierfür die Grundlage abzugeben. Gleichzeitig wäre alles über Besiedlung, Brauchtum, Hausbau, Sprache, Lied, Tracht, Beschäftigung, Bodenbearbeitung usw. Bekannte und Erforschte nach bestimmten Gesichtspunkten neu zu überprüfen, unter Umständen auch neu festzustellen und mit dem rassischen Befunde zu vergleichen und in Beziehung zu setzen.*⁶³

Bij een kritische lezing wordt hier duidelijk hoe inhoudsloos dit soort willekeurig geconstrueerde identiteiten uiteindelijk zijn. Tegelijk wordt hier door Zimmermann een beslissend element in de redenering ingevoerd, namelijk de definitie van de regionale identiteit als *fränkisch* [van de Franken als Germaanse stam]. Deze definitie maakte het mogelijk een relatie te leggen tussen Karel de Grote en het Karolingische Rijk met de 'volkseigen' *Neuordnung des Grenzraumes*: de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik werd daarmee tegelijk tot kerngebied van een Europees rijk en van de daar heersende Germaanse stam verklaard. In

⁶⁰ Hans Ehrenberg, 'Hochschule und Lebensraum', *Heimat* 2 (1941) 65-70. Zie ook de volledige versie van deze op 5 maart 1941 ter gelegenheid van de rectoraatsoverdracht uitgesproken rede: Hans Ehrenberg, 'Die Aufgaben der Technischen Hochschule zu Aachen im westdeutschen Grenzraum', *Jahrbuch der Technischen Hochschule zu Aachen* 1 (1941) 17-23.

⁶¹ Georg Scherdin, 'Wissenschaft von Volk und Volkstum', *Heimat* 2 (1941) 241-245.

⁶² Walter Geisler, 'Die Bedeutung der Sprachgrenze im Westen', *Heimat* 2 (1941) 337-348.

⁶³ Zimmermann, 'Siedlungskunde als Grundwissenschaft', 350 e.v.

de *Volkstumspolitik* van de SS vormde dit *fränkische* gebied een van de drie 'Germaanse' regio's op het grondgebied van de Nederlandse nationale staat. Heinrich Ropohl, die in 1941 aan de cultuurpolitiek van de SS in Nederland meewerkte⁶⁴, beschreef de grondtrekken van deze 'volkseigen' regionale verdeling in *Heimat* als volgt:

[D]ie Bewohner des Landes an Schelde, Maas und Rhein gehören zu den selben deutschen Stämmen, die an Nieder- und Mittelrhein, in Westfalen und der ganzen niederdeutschen Tiefebene wohnen. Es sind Franken, Niedersachsen und Friesen. [...]

Man muß sich diese Volkstumslage, die notwendig die Grundlage für das Verständnis der ganzen niederländischen Geschichte darstellt, einmal schwarz auf weiß an der Karte vor Augen führen. Der einheitliche große Siedlungsraum der Franken reicht vom Rhein bis vor Brügge, Antwerpen und Amsterdam. Es ist volkstumsmäßig ein einziger großer Raum. Der große norddeutsche Siedlungsraum der Niedersachsen geht durch ganz Westfalen und stößt an die Zuidersee. [...] Die Friesen schließlich besiedeln den Küstenstreifen von Ostfriesland (zwischen Ems und Weser) bis Ostende, überall mehr oder minder gemischt mit den angrenzenden Niederfranken und Niedersachsen. [...]

Aber die Volkstumslage des Landes an Schelde, Maas und Rhein stand und steht nicht nur auf dem Papier. Die innere Verbundenheit dieses Raumes mit dem stammesgleichen deutschen Volkstum blieb die Jahrhunderte hindurch lebendig im heimatlichen Brauchtum. Überall im Land zeugen fränkische und niedersächsische Hofanlagen für den Ursprung der bodenständigen Kultur dieses Landes. Von Giebel und Türbalken, Möbel und Gerät grüßen die alten germanischen Sinnzeichen, der Sechsstern, die Ingrune usf., und zwar in genau den selben Formen, die uns im Fränkischen (z.B. im Erkelenzer Land) und Niedersächsischen (z.B. im Münsterland) begegnen. Dasselbe Jahresbrauchtum geht durch den ganzen niederfränkischen und niedersächsischen Raum. [...] Das ist der Ahnenpaß eines Landes [...].⁶⁵

De laatste zinnen verwijzen opnieuw naar de sleutelrol van het *Heimat*-discours. In de woorden van Scherdin zou een 'völkische Geschichte unseres Raumes' ontworpen en daarmee een 'Bewußtsein der kulturellen Zusammengehörigkeit und der gleichen Art [...] diesseits und jenseits der Staatsgrenzen' moeten worden opgewekt. Hoe dit zou kunnen worden gedaan, maakt hij duidelijk aan de hand van de ornamenten op een wijwaterbakje en een grafsteen uit Limburg, waarin hij een Germaanse levensboom en een hakenkruis ziet:

⁶⁴ Samen met zijn broer Josef stelde Ropohl in 1941 een reizende tentoonstelling samen voor de hieronder te behandelen *Volksche Werkgemeenschap van de Nederlandsche SS* en de vereniging *Das Ahnenerbe* van de Duitse SS. Vgl. aantekening van Hans Ernst Schneider v. 18. Oktober 1941, in: N.K.C.A in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-Archieven* (Den Haag 1976) Bd. 1, 585 e.v.

⁶⁵ Heinrich Ropohl, 'Zwischen Brügge und Köln. Die Volkstumslage in den Niederlanden. Blut, Brauchtum und Sprache', *Heimat* 1 (1940) 99-105, hier: 100 e.v. [Noot van de vertaler: de topos van de Franken, de Friezen en de Saksen als 'stamvaders' van het Nederlandse volk is uiteraard veel ouder en ook in de Nederlandse geschiedschrijving lange tijd ingeburgerd geweest. Een kritische beschouwing hierover geeft Marnix Beyen, 'A tribal trinity: the rise and fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the historical consciousness of the Netherlands since 1850', *European History Quarterly* 30 (2000) 493-532].

‘Unsere Heimat [...] ist voll von diesen Überlieferungen. Man muß sie nur sehen wollen’. Scherdin wilde een verjonging en radicalisering van de heemkundige organisaties en hun omvorming tot een populaire ‘volkse’ beweging. Daarmee trok hij tegelijk ten strijde tegen elke vorm van regionaal-historische activiteit, die ‘die Gemeinsamkeiten unseres germanisch bestimmten Raumes zu leugnen und durch “Forschungen” zu widerlegen’ waagde.⁶⁶ Uit de pen van een leidinggevende SD-er was dit een reële bedreiging.

Op basis van deze machtspositie ontwierp en verspreidde *Heimat* een aantal mogelijke legitimaties voor een regionale herinrichting op basis van verschillende ruimtelijke indelingen. De eerste betrof het gebied vlakbij de Duitse westgrens. In aansluiting bij zijn dissertatie definieerde Scherdin dit als het oorspronkelijke verspreidingsgebied van de Duitse taal, dat bij de ‘kunstmatige’ grensbepalingen in de negentiende eeuw buiten beschouwing was gelaten en dat als gevolg van de industrialisering door het Nederlands weggedrukt zou zijn. Analoog zou de Duitssprekende strook tussen de Hoge Venen en de Nederrijn de ‘natuurlijke ordening’ van dit grensgebied bepalen.⁶⁷ In België reikte deze zone niet veel verder dan de informeel geannexeerde Duitstalige gemeenten; op Nederlands gebied omvatte het een groot deel van Zuid-Limburg, inclusief de Mijnstreek. Aan te nemen valt dat hij hiermee de aansluiting van Zuid-Limburg en de verlegging van de grens tot aan de Maas wilde legitimeren. Daarbij valt op dat Scherdin de rechtvaardiging van de onofficiële annexatie van de van oudsher Belgische gemeenten ook op Zuid-Limburg van toepassing verklaarde. In beide gevallen verklaarde hij de verdringing van de Duitse taal door een systematische politiek van *Entdeutschung*, zij het met verschillende middelen: in België door repressieve assimilatie, in Nederland door geleidelijke bestuurlijke en kerkelijke hervormingen in verband met de komst van vreemde arbeidskrachten na de ontwikkeling van de steenkolenmijnbouw.⁶⁸

In beide gevallen vond Scherdin aanhang en leiders voor deze *Volkstums-kämpfe*: aan de Belgische zijde veranderde hij de expliciet tegen het ‘volkse’ *Deutschtums*-idee gerichte dialectvereniging in een ‘*Volkstumsbewegung*’ en zorgde hij ervoor dat de volledig geïsoleerde Luikse hoogleraar Heinrich Bischoff de leiding daarvan overnam;⁶⁹ aan de Nederlandse kant, waar zo’n taalforum ontbrak, greep hij de verkiezing van een Limburgse delegatie naar het Frankfurter Parlement in 1848 en het pleidooi van de afgevaardigde Von Scherpenseel voor aansluiting bij Duitsland aan voor een soortgelijke redenering.⁷⁰

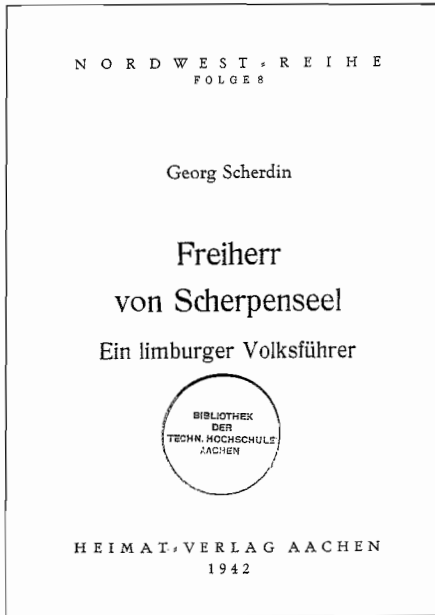
⁶⁶ Georg Scherdin, ‘Aufgaben der Heimatforschung in unserem Raum’, *Heimat* 3 (1942) 2-16.

⁶⁷ Scherdin, ‘Die Verbreitung des Hochdeutschen als Kultur- und Schriftsprache im Aachener Grenzraum’, 176.

⁶⁸ Georg Scherdin, ‘Die deutsche Sprache im politischen Kampf’, *Heimat* 1 (1940) 197-208, hier: 205 e.v.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*; idem, ‘Die 48er Revolution in Limburg’, *Heimat* 1 (1940) 165-182; idem, *Freiherr von Scherpenseel. Ein limburgischer Volksführer* [Nordwest-Reihe, Bd. 8] (Aachen 1942).

Titelblad van een brochure van Georg Scherdin over Freiherr von Scherpenseel als Limburgse 'volksmenner', *Nordwest-Reihe*, deel 8, Heimat Verlag Aken, 1942.

Veel sterker dan de Duitse taalzone werd in *Heimat* een tweede ruimtelijke constructie op de voorgrond geplaatst: het zogenaamde *Maasland*. In dit gebied waren de 'Duitstalige' grensstreken inbegrepen, maar die werden slechts als overgangszone van het Rijn- naar het Maasland geïnterpreteerd: zij vormden een *Grenzraum* als vervanging van de (staatkundige) grenslijn. Niettemin bleef onduidelijk hoever het 'Maasland' zich eigenlijk uitstrekte. Zo leidde Walter Kaemmerer uit de vroeg-middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis, het verloop van de water- en verkeerswegen en van de frankische gouwindeling een homogeen 'volks' Maasland af, dat naast de *Kräftedreieck Aachen-Maastricht-Lüttich* ook een deel van de Ardennen omvatte.⁷¹ Tot een andere begrenzing van het Maasland kwam Wilhelm Welter op basis van de dialectgeografische methode van het Bonner *Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande*. Volgens hem was het Maasland een zelfstandige taalkundige en etnische eenheid binnen het Nederrijnse taalgebied, dat zich van Aken en Eupen over Maastricht en Roermond tot het Vlaamse Hasselt uitstrekte, maar niet tot in Wallonië reikte. Het Duits-Nederlandse grensgebied bij Aken, het *Aachener Land*, duidde hij daarbij aan als een gemengde zone met het Keulse taalgebied.⁷² Daardoor kon hij Aken de eerder genoemde rol van *Mittler zwischen Rhein und Maas* toekennen.⁷³ Heinrich Ropohl daarentegen breidde het Maasland uit tot het vroegere

⁷¹ Kaemmerer, 'Der geschichtliche Maasraum' 165; zie ook 164-168.

⁷² Walter Welter, 'Die maasländischen Mundarten im deutsch-niederländischen Kulturzusammenhang', *Heimat* 2 (1941) 33-45.

⁷³ Welter, *Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas*.

hertogdom Gelre en de uitbreiding daarvan in het mondingsgebied van Maas en Rijn.⁷⁴ Weer anderen stelden economisch- en sociaal-historische, culturele of landschappelijke samenhangen op de voorgrond; een uniforme ruimtelijke begrenzing treft men echter niet aan.

Er was echter één gemeenschappelijk kenmerk in deze verschillende modellen van het Maasland: in alle gevallen had dit vertoog in grote omvang en intensiteit betrekking op de Nederlandse provincie Limburg. Ook het Maasland-discours was in die zin gericht op een verlegging van de westgrens naar de Maas, zij het met de optie van verdere annexaties van Nederlands, Vlaams of Waals gebied en zonder de prioriteit van een legitimatie met behulp van de taalsituatie. Evenzeer werd verder Aken als historisch, cultureel en economisch centrum van het Maasland gepresenteerd, waarbij de formule van *Mittler zwischen Rhein und Maas* in verschillende variaties terugkwam. Het (zelf)beeld van de 'Maaslandse' bevolking bestond uit een combinatie van verschillende ingrediënten uit de Franken-, Rijks- en Karelsmythen:

Das Land zwischen Rhein und Maas war einmal der Kernraum des alten germanisch-deutschen Reiches. Von hier aus stießen die fränkischen Stämme nach Westen, Norden und Süden vor, um die Einheit des damaligen Europa zu erkämpfen. [...] Aus unserem Raum wuchsen die Karolinger hervor. Ihr bedeutendster Mann, Karl der Große, der die Einheit Europas zum ersten Mal wahr gemacht hat, war ein Sohn des Maaslandes. Auch als dieses große Reich bereits aufgeteilt war, lebte die Idee in unserem Raum weiter und hatte in Aachen, der Stadt Karls des Großen, ihren Mittelpunkt.⁷⁵

In aansluiting op dit zo ingezette historische materiaal, identificeerde Scherdin het Karolingische rijk met een toekomstig Europa onder Duitse heerschappij en smolt hij Karel de Grote en Adolf Hitler samen tot één tijdloze leidersfiguur.⁷⁶

Op de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik werd echter tegelijk ook een agressief vijandbeeld geprojecteerd, namelijk dat van een vermeende *Verwelschung* [denigrerend voor romanisering, vert.] van het 'Maasland'. Maastricht en Luik werden nu niet meer als partner, maar als tegenpool van Aken beschouwd: Luik als Belgisch-Frans, Maastricht als bruggenhoofd voor een tegelijk Franse en Anglo-Amerikaanse greep naar het 'Maasland'.⁷⁷ Net als Scherdin eiste ook een van zijn Limburgse collaborateurs in *Heimat* een rigide culturele zuivering. Hij verstoutte zich tot het voorstel 'jedes zweite oder dritte Haus niederzulegen' om daarvoor in de plaats 'fränkische Langhäuser' met 'Garage für den Volkswagen' te bouwen.⁷⁸ Op basis van deze redening werd een 'volkse' identiteitsvorming van onderop in scène gezet. Terwijl de *verwelschte*

⁷⁴ Heinrich Ropohl, 'Maasland Geldern', *Heimat* 1 (1940) 239-247.

⁷⁵ Georg Scherdin, 'Im Geiste unserer Heimat', *Heimat* 1 (1940) 133-137, hier: 137.

⁷⁶ [Noot van de vertaler: zie over de rol van Karel de Grote in het nationaal-socialistische geschiedbeeld: K.F. Werner, 'Karl der Große in der Ideologie des Nationalsozialismus. Zum Verantwortung deutscher Historiker für Hitlers Erfolge', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 101 (1997/98) 9-64].

⁷⁷ Georg Scherdin, 'Preußischer Stil in Aachen', *Heimat* 2 (1941) 97-105, speciaal 98 e.v.

⁷⁸ P.A. Schols, 'Das limburgische Siedlungshaus', *Heimat* 2 (1941) 184-187.

(geromaniseerde) Maastrichtse bourgeoisie van het politieke en culturele podium verdween, zo stelde Scherdin, beleefde Limburg een 'Wiedergesundung des Volkstums' en realiseerde het de 'Anschluß an den großen germanischen Kulturraum, dem es für lange Zeit entfremdet war'.⁷⁹

In het begin van het jaar 1943 veranderde *Heimat* van titel. Onder de nieuwe titel *Zwischen Maas und Rhein - Eine Heimatzeitschrift* verschenen echter nog maar een paar nummers. Klaarblijkelijk spande Scherdin zich in voor een verdere nazificering van het Maasland-vertoo, maar zijn laatste hoofdartikel is niet veel meer dan een met regionale clichés verrijkte wervingstekst voor de 'Germaanse' regimenten van de *Waffen-SS*.⁸⁰ Scherdin had Aken op dat moment reeds verlaten: zijn verdere carrière in de SD voerde hem naar Brussel en Kopenhagen.⁸¹

De 'Frankische Werkgemeinschaft De Spade' en het tijdschrift 'Frankenland'

De zogenaamde identificatie van het Limburgse 'volkseigen' was niet zozeer een in Limburg zelf geworteld proces van regressieve collaboratie, als wel een concreet organisatorisch project dat via publiciteitsmedia werd uitgevoerd. Met behulp van zijn Limburgse contacten uit de vooroorlogse periode bouwde Scherdin vanaf 1940 een netwerk van lokale 'volkse' heemkundekringen op, die het tijdschrift *Heimat* als gemeenschappelijk orgaan erkenden. De eerste van deze groepen ontstond in Sittard; daarna volgden Roermond, Heerlen en Maastricht. Op de oprichtingsvergaderingen van deze lokale groepen nam een referaat door Scherdin over het thema *Fragen der beiderseitigen Grenzlande* een vaste plaats in.⁸²

Na verloop van tijd werden deze lokale 'cellen' samengevoegd tot de *Limburgsche Werkgemeinschaft voor Heem en Kultuur 'De Spade'*, die wederom *Heimat* als orgaan zag,⁸³ en die gefinancierd werd met middelen van de *Landeshauptmann*.⁸⁴ *De Spade* presenteerde zich in deze fase als een gemeenschappelijke beweging van 'alle[r] auf dem Boden der völkischen Erkenntnisse stehenden Männer und Frauen Limburgs'. Door de reorganisatie van de regionale geschiedbeoefening en folklore naar het voorbeeld van de Duitse heemkunde zouden de 'germanischen Gemeinsamkeiten nach Osten, Süden und

⁷⁹ Georg Scherdin, 'Limburgs Abkehr vom Westen', *Heimat* 2 (1941) 180-184.

⁸⁰ Georg Scherdin, 'Das Banner des Reiches', *Zwischen Maas und Rhein* (= *Heimat* 4 [1943]) 1-5. Opvallend is dat ook het antisemitisme nu sterker naar voren kwam. Zo probeerde auteur Hans Bongard door het aanhalen van anti-joodse wetten van Karel de Grote en onder verwijzing naar progroms in Rijnland het antisemitisme als positief traditioneel element te waarderen: Hans Bongard, *Juden-Einflüsse in Aachen und Umgebung, Zwischen Maas und Rhein* (= *Heimat* 4 [1943]) 24-30.

⁸¹ BAArch, R 58/997: Reisebericht des RSHA, Amt III D 3, over een dienstreis naar Keulen, Brussel en Den Haag v. 13. April 1943; BAArch, SSO (ehem. BDC): Chef der Sipu und des SD, Kaltenbrunner, an Scherdin, 1. Juni 1944, Scherdin, Georg 20/10/04.

⁸² Johan Willems, 'Heimatverein "De Spade". Die Pflege heimatlicher Überlieferung in Limburg', *Heimat* 3 (1942) 209-212.

⁸³ Ibidem, 211. Zie ook H. Bindels, 'De ontwikkeling van "De Spade". Rede bij de opening van het Spadehuis in Sittard op 15 Januari 1944', *Frankenland* 5 (feb. 1944) 116 e.v.

⁸⁴ BAArch NS 21/933: Mai an Schneider, 15. Dezember 1942.

Norden' benadrukt en de staatsgrenzen 'als unwesentlich' kunnen worden voorgesteld. Tegenover dit aanbod tot 'volkse' samenwerking stond de veroordeling van gevestigde Limburgse regionale historici als agenten van Hollandse, Franse en Engelse belangen en vertegenwoordigers van een 'jüdisch-demokratisch-liberalistischen Geisteshaltung'.⁸⁵

Nadat de bezettingsautoriteiten de organisatie gedurende korte tijd hadden stilgelegd - vermoedelijk waren er andere doelstellingen in het spel dan de grenslandpolitieke van vóór de oorlog⁸⁶ - werd die in december 1942 in Maastricht opnieuw opgericht onder de naam *Frankische Werkgemeinschaft 'De Spade'*. Voorzitter werd de Sittardse mijnwerker Bindels, een vertrouweling van Scherdin. De organisatie werd nu niet meer alleen door de vooroorlogse activisten van de grenslandpolitiek gesteund, maar was onderdeel van het cultuurpolitieke netwerk van de bezettingsautoriteiten, nauwkeuriger: van de *Volksche Werkgemeinschaft* (vanaf 1943: *Germaansche Werkgemeinschaft Nederland*), een door Duitse functionarissen gecontroleerde organisatie van de *Nederlandsche SS*.⁸⁷

De *Volksche Werkgemeinschaft* die enkele weken na de inval in nauwe samenwerking van bezettingsautoriteiten en de Nederlandse en de Duitse SS was opgericht, wilde het 'Zentrum der germanischen wissenschaftlichen Arbeit in den Niederlanden' zijn.⁸⁸ Haar hoofdtaak was om uit het reservoir van tot collaboratie geneigde Nederlanders een intellectueel kader te vormen en die voor te bereiden op de overname van leidende functies in de *Nederlandsche SS*, de overheidsadministratie, de wetenschap en het culturele leven. Met die opzet steunde zij collaborerende wetenschappers, studenten en leken in de vestiging en ontwikkeling van vakgebieden aan de universiteiten die van belang waren voor de 'volkse' rassenpolitiek. Bijkomend doel was de bezettingspolitiek van de SS in publiciteitsmedia uit te dragen, maar ook om een op raskenmerken gebaseerde selectie van de Nederlandse bevolking voor te bereiden⁸⁹ en Nederlandse kolonisten voor de ontvolkte gebieden in Oost-Europa te werven.⁹⁰

Bovendien richtte de *Volksche Werkgemeinschaft* een reeks populaire organisaties en publiciteitsorganen op. Die zouden een deel van de Nederlandse samenleving moeten winnen voor de opheffing van de Nederlandse staat in een toekomstig Europa onder Duitse hegemonie en die in de voorlopers van zo'n toekomstige ordening moeten integreren. De Duitse coördinator van de *Volksche*

⁸⁵ Willems, 'Heimatverein "De Spade"', 210.

⁸⁶ Een aanwijzing hiervoor is een controverse tussen *Generalkommissar* Schmidt en Mai over de totstandkoming van de heroprichting en de uiteenlopende politieke doelstellingen in dat verband. Vgl. antekening Mai, 12. März 1943, in: In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 2, 989 e.v.

⁸⁷ Uitvoeriger hierover: In 't Veld, *De SS en Nederland*, 217-281.

⁸⁸ BArch (ehem. BDC) O. 994: Kurator Wüst und Geschäftsführer Sievers des Vereins *Das Ahnenerbe* an Himmler, 15.4.43.

⁸⁹ Autor Innenkollektiv für Nestbeschmutzung, *Schweigepflicht. Der Fall Schneider und andere Versuche, nationalsozialistische Kontinuitäten in der Wissenschaftsgeschichte aufzudecken. Eine Reportage* (Münster 1996) 119 e.v.

⁹⁰ In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 1, 273 e.v.

Werkgemeinschaft, Hans Ernst Schneider,⁹¹ noteerde in augustus 1940 na een bespreking met Ispert, de vooroorlogse chef van het Akense SD-bureau Friedrich Knolle en de leider van de *Nederlandsche SS* Johannes Hendrikus Feldmeijer, dat het ging om de opvoering van schijnbaar a-politieke *Erlebniswerte*, die toch de 'volkse' ideologie en het germanocentrische Europadiscours van de SS overbrachten en daarmee anticipeerden op de 'Auslöschung der niederländischen Ostgrenze'. De bevordering van zo'n 'völkische [...] Selbstbesinnung' van de Nederlanders ging samen met de organisatie van personen die zich daardoor het meest voelden aangesproken. De *Volksche Werkgemeinschaft* diende als een soort periscoop om 'genau alle Verbände, Vereine, Gruppen usw. kennenzulernen, die sich mit volkscundlicher oder volkstumpolitischer Arbeit beschäftigen'. Zij oefende daarmee ook een cultuurpolitieke controlefunctie uit: 'Wo wertvolle Kräfte vorhanden sind, müssen sie sofort von uns gestützt werden; wo Gegenkräfte an der Arbeit sind, müssen sie zu unterbinden versucht werden, zumindest muss genauestens um ihr Treiben gewusst werden', aldus Schneider.⁹²

Met dit doel stichtte de *Volksche Werkgemeinschaft* drie regionale culturele organisaties, die in organisatorische en ideologische zin een opsplitsing van Nederland langs 'volkseigen' grenzen weerspiegelden. Als eerste van deze *Volkstumsorganisationen* ontstond in het begin van 1941 *Saxo-Frisia*, dat het noordoostelijke deel van Nederland en een deel van de provincie Gelderland afdekte. Aansluitend bij separatistische neigingen in Nederland en voorbereidend grenslandpolitiek werk in Duitsland, propageerde deze organisatie een 'volkseigen' identiteit als Friesen en Nedersaksen en werkte zij aan de vereniging met de aangrenzende Oost-Friese en Nedersaksische gebieden in Duitsland.⁹³ De tweede regionale *Volkstumsorganisation* was de *Frankische Werkgemeinschaft 'De Spade'*, die na de heroprichting in 1942 de provincies Limburg, Brabant en het zuidelijke deel van Gelderland besloeg. In die gebieden dichtte men de bevolking een identiteit als Franken toe.⁹⁴ Een van de initiatiefnemers berichtte over de oprichting:

⁹¹ Schneider, die zogenaamd aan het einde van de oorlog om het leven was gekomen, veroorzaakte in april 1995 een wetenschappelijk schandaal, toen Nederlandse televisiejournalisten onthulden dat hij onder de schuilnaam Hans Ernst Schneider medeoprichter was geweest van het instituut voor Germanistik van de RWTH-Aachen, rector van de RWTH was geweest en de betrekkingen van de universiteiten in Noordrijn-Westfalen met Nederland had gecoördineerd. Het schandaal was aanleiding voor tal van publicaties: Autor Innenkollektiv für Nestbeschmutzung, *Schweigepflicht*; Antirassismus-Referat der Studentischen Versammlung an der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg (Hg.), *Ungeahntes Erbe. Der Fall Schneider/Schwerte: Persilschein für eine Lebenslüge* (Aschaffenburg 1998); Ludwig Jäger, *Seitenwechsel. Der Fall Schneider/Schwerte und die Diskretion der Germanistik* (München 1998); Helmut König (Hg.), *Der Fall Schwerte im Kontext* (Opladen 1998); Wilfried Loth; Bernd-A. Rusinek (Hg.), *Verwandlungspolitik. NS-Eliten in der westdeutschen Nachkriegsgesellschaft* (Frankfurt 1998); Claus Leggewie, *Von Schneider zu Schwerte. Das ungewöhnliche Leben eines Mannes, der aus der Geschichte lernen wollte* (München 1998).

⁹² Aantekening Schneider, 17.8.40, in: In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 1, 519 e.v.

⁹³ Uitvoerder: Gjal't Zondergeld, *De Friese beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Leeuwarden 1978).

⁹⁴ In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 1, 276.

Die Leute [van De Spade] waren in sehr offizieller Weise unter Führung des Bürgermeisters von Maastricht im grossen Rathausaal zusammengekommen und erwarteten richtunggebende Anweisungen. [...] Wir entschlossen uns daher, doch den entscheidenden Schritt zu tun. Es sprach zunächst Herr Bindels über die bisherige Tätigkeit des 'Spadens', dann sprach [der Vorsitzende der Volkschen Werkgemeinschaft, T.M.] Dr. Theuniss aus dem Stegreif über die Arbeit der Volkschen Werkgemeinschaft, und schliesslich unterrichtete van der Molen über die Tätigkeit der Saxo-Frisia. Nach einigen Fragen aus der Versammlung heraus [...] erklärte Dr. Theuniss die 'Frankische Werkgemeinschaft' für gestiftet. Die Formulierung dabei musste äußerst vorsichtig sein, da eine Reihe von Personen anwesend waren, die mit einer offiziellen Einordnung in die SS nicht einverstanden gewesen wären. Dr. Theuniss erklärte deshalb die Stiftung 'im Namen des Stifters der Volkschen Werkgemeinschaft' für getätigt. Es steckt darin eine gewisse Überrumpelung verschiedener Personen, auf die es aber nach Lage der Dinge wesentlich ankommt und die wir hoffen, weiterhin bei der Stange halten zu können.⁹⁵

De derde regionale organisatie, *De Lage Landen*, ontstond in september 1943 voor de provincies Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland.⁹⁶ Om de drie organisaties te coördineren richtte de *Volksche Werkgemeinschaft* nog een *Bond voor Heem- en Volkskunde* op, die in een personele unie door de voorzitters van *Saxo-Frisia* en *De Spade* werd geleid.⁹⁷

Met de heroprichting van *De Spade* kwam de Limburg-politiek van Scherdin en de kring rond *Heimat* ten einde. De *Volksche Werkgemeinschaft* was evenzeer afkerig van een verdere 'Abhängigkeit von Aachen' als van een voortzetting van de grenslandpolitiek op dezelfde voet. In plaats van de 'limburgischen Anschlusspolitik' in de zin van Scherdin moest de 'vorpolitische Vorbereitung des grossgermanischen Reichsgedankens' komen, wat niet in de laatste plaats tot uiting kwam in de naamswijziging en in de uitbreiding van de reikwijdte tot het 'gesamten fränkischen Raum der Niederlande'.⁹⁸ Ook qua personeel werd *De Spade* nu nauw verbonden met de *Volksche Werkgemeinschaft*. Voorzitter Bindels klom in 1943 op tot secretaris van de overkoepelende organisatie en van de *Bond voor Heem- en Volkskunde*,⁹⁹ en samen met zijn medewerker Johan Willems, secretaris van *De Spade*, bereidde hij de oprichting voor van de derde *Volkstums*-organisatie *De Lage Landen*.¹⁰⁰ Ook de financiering van *De Spade* ging na een overgangsfase in

⁹⁵ Aldus de opvolger van Schneider als coördinator van de *Ahnenerbe* voor de 'Volkstumspolitik' in Nederland, Wilhelm Mai, aan Schneider: BArch NS 21/933, 15. Desember 1943.

⁹⁶ In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 1, 276.

⁹⁷ BArch, NS 21/933: Mai an Rouenhoff, Arbeitsbericht für den Monat September 1943; NIOD, HSSPF 17d: Verslag van de Stafbespreking op 23. September 1943.

⁹⁸ Aantekeng van Mai, 12. März 1943, in: In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 2, 988 e.v.

⁹⁹ Ibidem, Bd. 1, 272 e.v., 276.

¹⁰⁰ NIOD, HSSPF 17d: Verslag van de Stafbespreking op 23.9.43 in Utrecht.

1943 over van de *Landeshauptmann* op de *Volksche Werkgemeinschaft*, c.q. *Das Ahnenerbe* van de SS.¹⁰¹

De heropricting betekende ook professionalisering. In juli 1943 trad *De Spade* in de openbaarheid met een populair programma van festiviteiten, dat in hoge mate berustte op sprekers en reizende tentoonstellingen van de *Volksche Werkgemeinschaft*.¹⁰² Sedert oktober verscheen het eigen tijdschrift *Frankenland*. In januari 1944 volgde de opening van het eerste *Spadehuis* met kantoor-, bibliotheek-, vergader- en atelierruimten in Sittard.¹⁰³ In dezelfde maand ontstond in Eindhoven een eerste lokale werkgroep van de organisatie buiten Limburg.¹⁰⁴ Meteen daarna intensiveerde *De Spade* ook de 'Verbindungen zum benachbarten Rheinland' en sloot met een reeks grensoverschrijdende bijeenkomsten aan bij de culturele uitwisseling van de *Verständigungsgesellschaften*.¹⁰⁵ In juli 1944 werd een tweede en groter *Spadehuis* in het representatieve Maastrichtse *Dinghuis* geopend, dat daarnaast ook een werkplaats voor *Volkskunst* moest herbergen.¹⁰⁶ Nog in dezelfde maand verwierf *De Spade* een gebouw voor een derde soortgelijk centrum in Roermond.¹⁰⁷ Het aantal leden was op dat moment tot ongeveer duizend gestegen en was daarmee hoger dan dat van de beide andere *Volkstums*-organisaties van de *Volksche Werkgemeinschaft*.¹⁰⁸

De professionalisering en heroriëntering blijkt het duidelijkste uit de vervanging van *Heimat* door het tijdschrift *Frankenland*. Als maandschrift verscheen dit van oktober 1943 tot juli 1944 bij een gelijknamige in Sittard gevestigde uitgeverij.¹⁰⁹ Het uiterlijk verschilde aanzienlijk van het nogal armoedig vormgegeven *Heimat*. Het blad had een omvang van 26 pagina's, was voorzien van een royale lay-out en uitvoerig geïllustreerd op relatief hoogwaardig papier; de in twee kleuren gedrukte titelbladen toonden foto's van representatieve gebouwen of boerderijen in de regio. In het blad werden uitsluitend Nederlandse teksten opgenomen; men zag dus af van de grensoverschrijdende distributie en het Duitstalige publiek van de *Heimat*. In de berichtgeving speelden de Duitse en Vlaamse grensgebieden slechts een ondergeschikte rol, hoewel verwijzingen naar Aken als het historische centrum van de Frankische macht niet ontbra-

¹⁰¹ De financiën van *De Spade* betroegen in 1943 fl. 4.000.- per maand; voor de extra-uitgaven voor de de tijdschriften van *De Spade* en *Saxo-Frisia* werd samen fl. 3.500.- toegekend. Vgl. BArch NS 21/136: Snijder an Sievers, 5. Juli 1943; Vermerk Mai betr. Neufinanzierung der GWN, einschliesslich der Lehr- und Forschungsstätte für Erbbiologie, 20. November 1943.

¹⁰² L.Verschure, 'Nieuws uit de Werkgemeinschaft', *Frankenland*, 1 (okt. 1943) 25; RIOD HSSPF 17d: Verslag van de stafbespreking op 23.9.43 in Utrecht.

¹⁰³ Jacques Delsing, 'Het Spadehuis geopend', *Frankenland* 5 (feb. 1944) 115; L. Verschure, 'Nieuws uit de Werkgemeinschaft', *Frankenland* (juni 1944) 250 e.v.

¹⁰⁴ BArch NS 21/933: Mai an Rouenhoff, Monatsbericht für die Monate November, Dezember 1943 und Januar 1944; L. Verschure, 'Nieuws uit de Werkgemeinschaft', *Frankenland* 1/5 (feb. 1944) 140.

¹⁰⁵ BArch, NS 21/933: Mai an Rouenhoff, Monatsbericht für die Monate Februar und März 1944.

¹⁰⁶ BArch, NS 21/993: Mai an Thole, Monatsbericht für den Monat Juni 1944.

¹⁰⁷ BArch, NS 21/933: Mai an Thole, Monatsbericht für den Monat Juli 1944.

¹⁰⁸ BArch, NS 21/933: Mai an Rouenhoff, Monatsbericht für den Monat Mai 1944.

¹⁰⁹ BArch, NS 21/932: Bericht van Houten, 9. März 1944.

ken.¹¹⁰ Anders dan de redactie van *Heimat* gebruikte die van *Frankenland* onder leiding van Jacques Delsing nooit nationaal-socialistische termen en symbolen. In plaats daarvan gaf zij een a-politiek zelfbeeld van de regio en van de uitgevende organisatie. Op iedere uitgave werd er op de voorpagina voor gepleit zichzelf als 'Franken' te 'germaniseren', gevolgd door artikelen, verhalen, gedichten, foto's en grafieken, waarmee de redactie het etnische en racistische 'volkseigen' *Heimat*-begrip van de Duitse deelnemers in het Nederlandse begrippenkader inbracht.¹¹¹

Ook het Limburgbeeld in *Frankenland* verschilde van dat in *Heimat*: zo ontbreekt de argumentatie, gericht op de afzonderlijke aansluiting van Zuid-Limburg bij het Duitse Rijk op basis van verwijzingen naar een veronderstelde oorspronkelijke Duitstaligheid, een daarop volgende *Entdeutschung* en een grootduitse volksbeweging in de periode waarin Limburg was aangesloten bij de Duitse Bond. Het begrip *Frankenland* stond veeleer voor de poging om in de context van het nieuwe, door Duitsland beheerste Europa een homogene identiteit te construeren voor een duidelijk begrensde ruimtelijke eenheid, namelijk het katholieke Zuiden van Nederland, waarbij aanwezige of veronderstelde regionale bijzonderheden tot indelingscriteria werden verheven. De bemoeienis met het eigen 'heem', het 'opgraven' van de Frankische voorgeschiedenis - vandaar de naam *De Spade* -, moest een schat aan dit soort criteria aan het licht brengen. Zoals Delsing nadrukkelijk naar voren bracht, ging het daarbij niet om de zorg voor, de instandhouding of de beleving van het regionale erfgoed - dat kon van geval tot geval verschillen. Het doel was de constructie van een gemeenschapsideologie die functioneel aansloot bij de economische exploitatie en technologische modernisering:

Wij zijn geen 'folkloristen', die oude gebruiken en dergelijke najagen om onze kennis te vermeerderen. Wij treuren ook niet om het verloren-gaan van een oude zede, een oud gebruik. Wij treuren er niet om, wanneer ook in onze streken de industrie, de moderne techniek haar intocht houden. Wij willen er alleen voor waken, dat die typisch eigen sfeer, de sfeer, die noodzakelijk is voor een gezond leven van de mensch onzer streken, bewaard blijft.¹¹²

Op ogenschijnlijk a-politieke wijze presenteerden bijna alle uitgaven een uniforme canon van inclusieve zelf- en exclusieve vijandbeelden. Zo luidde het bij Delsing:

Deze mensch [de 'Frankische', TM] is een geheel ander type dan de moderne, ontwortelde. Hier vaste bindingen op elk levensgebied, daar geen enkel houvast. Hier innerlijke bindingen aan een levensfeer, daar uiterlijke aan geld en genot. Hier steun

¹¹⁰ H. Bindels, 'Frankische Kulturmonumenten', *Frankenland* 6 (maart 1944) 144 e.v.

¹¹¹ J. W., 'Spadewerk', *Frankenland* 2 (nov. 1943) 33 e.v.; H. Bindels, 'Ons Heem', *Frankenland* 7 (april 1944) 173-176.

¹¹² Jacques Delsing, 'Heemliefde', *Frankenland* 2 (nov. 1943) 31 e.v., hier 32.

Das Ahnenerbe
H-Oberscharführer RFA Dr. Mai

Den Haag, den 15. Dezember 1942

21.12.42 *gm*

An
H-Obersturmführer Dr. H. E. Schneider
Amt "Ahnenerbe"
Berlin - Dahlem
Fücklerstrasse 16

Lieber Kamerad Dr. Schneider !

Eben erfahre ich, dass heute Ihr Geburtstag ist. Lassen Sie sich dazu, wenn auch nun etwas verspätet, zunächst herzlich beglückwünschen. - - -

In der Anlage übersende ich Ihnen einen Aktenvermerk über die erfolgte Gründung der "Frankische Werkgemeinschaft De Spade". Das Wesentliche können Sie daraus entnehmen. Einige Bemerkungen über den Hergang und über sonstige Verabredungen möchte ich noch hinzusetzen.

Durch die Feier der NSB. in Utrecht wurde H-Obersturmführer Jansonius im letzten Augenblick verhindert, mitzukommen nach Maastricht. Da die Mitglieder des "Spade" zusammengerufen waren und nicht mehr abbestellt werden konnten, entschloss ich mich im Einvernehmen mit Jansonius, zusammen mit Dr. Theuniss und v. d. Molen trotzdem nach Maastricht zu fahren. Ich hatte dabei lediglich die Absicht, mich selbst über die persönlichen und sachlichen Gegebenheiten dort zu unterrichten und mit der Gründung dann doch erst Anfang Januar im Beisein von Jansonius hervortreten. Die Situation zwang uns nun, rascher zu handeln. Die Leute waren in sehr offizieller Weise unter Führung des Bürgermeisters von Maastricht im grossen Rathsaussaal zusammengekommen und erwarteten richtunggebende Anweisungen. Bindels selbst kam durch eine Zugverspätung noch 1/2 Stunde später, es war also nicht möglich, sich vorher mit ihm irgendwie über die Zusammensetzung der Versammlung zu verständigen. Klar war, dass wir die Versammlung in diesem Rahmen nicht mit einigen allgemeinen Besprechungen verpuffen lassen konnten. Wir entschlossen uns daher, doch den entscheidenden Schritt zu tun. Es sprach zunächst Herr Bindels über die bisherige Tätigkeit des "Spade's", dann sprach Dr. Theuniss aus dem Stegreif über die Arbeit der Volkschen Werkgemeinschaft, und schliesslich unterrichtete van der Molen über die Tätigkeit der Saxo-Frisia. Nachdem einige Fragen aus der Versammlung heraus betr. Aufgabenabgrenzung gegenüber der Niederländisch-Deutschen Kulturgemeinschaft und betr. der von Departement van Goedewaagen gehegten Pläne einer ähnlichen Stiftung erörtert worden waren und die allgemeine Zustimmung zu der neuen Stiftung erfolgte, erklärte Dr. Theuniss die "Frankische Werkgemeinschaft" für gestiftet. Die Formulierung dabei musste äusserst vorsichtig sein, da eine Reihe von Personen anwesend waren, die mit einer offiziellen Einordnung in die H nicht einverstanden gewesen wären. Dr. Theuniss erklärte deshalb die Stiftung "im Namen des Stifters der Volkschen Werkgemeinschaft" für getätigt. Es steckt

Verslag van de Nederlandse vertegenwoordiger van de SS-afdeling 'Ahnenerbe' aan Hans Ernst Schneider, hoofd van de afdeling 'Germanischer Wissenschaftseinsatz', betreffende de oprichting van de 'Frankische Werkgemeinschaft De Spade' in Maastricht, 15 december 1942.

*aan een gehele gemeenschap, daar steun op zijn hoogst aan het eigen gezin of aan het eigen geweten. Hier traditie van eeuwen, daar traditieloos heen en weer geslingerd worden. Hier leven in de diepte, wijl innerlijk, daar leven aan de oppervlakte, wijl uiterlijk. Hier garantie voor het voortbestaan van een vastgeordende wereld, daar zekerheid van ondergang in materialisme en anarchie.*¹¹³

In dit soort indelingen stond steeds de tegenstelling 'Frankenland' - 'Holland' centraal. Daarmee werd gerefereerd aan culturele, religieuze, economische en politieke verschillen tussen het Noorden en het Zuiden van Nederland en werd geageerd tegen de Hollandse hegemonie binnen Nederland, tegen het voortbestaan van de Nederlandse staat en tegen het concept van een niet 'volks' gedefinieerde Nederlandse natie. Op dezelfde manier viel *Frankenland* de liberale traditie van Nederland aan. De parlementaire democratie werd slechts als oppervlakkig vernis voorgesteld, een product van de Franse Verlichting dat de daaronder intact gebleven gemeenschappen van Germaanse stammen overdekt had en 'altijd een bron van ergernis in de Friesisch-Saksische en Frankische landen gebleven' was.¹¹⁴

In de laatste uitgaven schetste Delsing een toekomstbeeld van een herlevend Zuiden, waarbij met 'herlevend' werd bedoeld: bevrijd van de Hollandse hegemonie.¹¹⁵ Het werd gepresenteerd als een homogene 'volkse' eenheid met eigen culturele, economische en administratieve instellingen; de staatsgrenzen met Duitsland zouden zijn opgeheven, er werden nauwe betrekkingen onderhouden met de aangrenzende 'Germaanse stammen' en er was een duidelijke oppositie met de westerse wereld. Op cultureel gebied ontwierp Delsing een geregionaliseerd onderwijssysteem, waarmee de Frankische identiteit geproduceerd en gereproduceerd kon worden:

*Boerscholen, mijnscholen, vakscholen, middelbare scholen, academies, conservatoria, hoogeschole moeten in het Zuiden verrijzen. [...] Maar als deze scholen er zijn, dan heeft het Zuiden capaciteiten genoeg om zijn eigen ambtenaren, ingenieurs, doktoren, leeraren, professoren, architecten enz. te leveren. Ik ben er niet bang voor dat een of twee op te richten conservatoria, tooneelscholen en kunstacademies een gebrek aan leerlingen zouden hebben, die in staat zouden zijn om de studie met goed gevolg te voltooien. Evenmin ben ik er bang voor, dat het Zuiden op den duur niet die krachten zou opleveren, ja dit eigenlijk thans niet reeds zou kunnen om deze instituten te leiden. De mensch van ons Zuiden is volkomen in staat het geheele eigen volksleven zelf te leiden. En hij kan dit uiteraard beter, omdat hij nu eenmaal de mentaliteit van zijn mede-Zuiderlingen beter aanvoelt.*¹¹⁶

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Johannes Marie Neele Kapteyn, 'De taak der heemkunde', *Frankenland* 1/5 (feb. 1944) 119-125.

¹¹⁵ Jacques Delsing, 'Herlevend Zuiden' [4 dl.], *Frankenland* 1/7 (april 1944) 171 e.v.; 8 (mei 1944) 199-202; 9 (juni 1944) 227-230; 10 (juli 1944) 255 e.v.

¹¹⁶ Ibidem, 256.

Op het gebied van de economische structuurpolitiek wenste Delsing te komen tot grensoverschrijdende economische gebieden in nauwe verbinding met de West-Duitse economie. Daarmee zou in het bijzonder een efficiënte ontginning van de Nederlandse en Belgische steenkolenvoorraden mogelijk worden:

*Te zegenrijker kunnen deze arbeidsmogelijkheden voor het Zuiden worden, indien het niet meer verdeeld, maar als economische eenheid zou kunnen optreden. Als het geheele Zuiderlijke kolenbekken van Aken tot Hasselt, van Luik tot Deurne als eenheid geëxploiteerd zou kunnen worden, als de nevenindustrieën van het mijnbedrijf in dit geheele gebied gecombineerd zouden worden, als Maastricht, uit zijn isolement verlost, weer zijn natuurlijke plaats als centrum zou innemen, als alle steden van het geheele Zuiden weer zouden opbloeien, omdat zij weer ingeschakeld zijn in een grotere, natuurlijke ruimte, dan zijn de voorwaarden voor de herleving van het Zuiden geschapen.*¹¹⁷

Het *Frankenland* ontpopt zich hier weer als een model voor een homogeen economisch gebied, waarbinnen na afloop van de oorlog de Akense, Limburgse en Luikse kolenbekkens in het verband van het op gewelddadige wijze *neu geordnete* Europa in de Duitse economie zouden moeten worden ingevoegd. Daarmee zijn wij terug bij de economisch-geografisch georiënteerde *Grenzlandforschung* uit de vooroorlogse periode en bij de concrete *Grenzlandpolitik* waarin ook steeds aandacht was voor de belangen van de economische actoren.

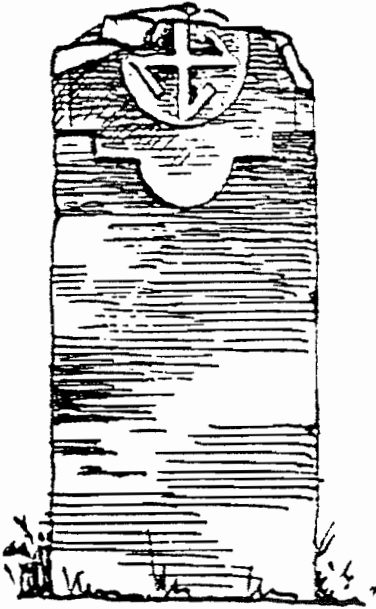
De activiteiten van *De Spade* werden pas beëindigd door de militaire successen van de anti-Hitler-coalitie. In een slotbericht dacht secreteris Verschure in september 1944 echter optimistisch '*nach dem Kriege sofort wieder mit grossem Erfolg weiterarbeiten zu können, da der Begriff 'Frankenland' tatsächlich bereits Wurzeln geschlagen hat*'.¹¹⁸

Conclusie

De concrete begrenzing en benoeming van de verschillende grensoverschrijdende ruimtelijke constructies uit de periode voor en in de oorlog vertonen een grote flexibiliteit. In het nationaal-socialistische regio-discours werd het grensbegrip een 'volkse' lading gegeven en gedynamiseerd tot een strook land aan beide zijden van de grens. Daarin werd de volkenrechtelijke staatsgrens als een kunstmatige en niet-legitieme insnijding in een reeds bestaande regio voorgesteld. Op basis van het opblazen van de grens tot *Grenzraum* volgde een groot aantal per plaats verschillende redeneringen en tactieken, waarmee de inlijving van onderling sterk verschillende regio's in het *Aachener Grenzraum* en in de Duitse *Volksgemeinschaft* werd voorbereid; zo treft men speciaal toegesneden redeneringen aan voor de Duitstalige minderheid in Eupen en Malmedy, voor

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Abschlußbericht Verschure v. 18. September 1944, geciteerd in: In 't Veld, *De SS en Nederland*, Bd. 2, 1472.

Het hakenkruis van Voerendaal was de aanleiding voor G. Scherdin om de nationaal-socialistische volkskundige leer op Nederlands Limburg te betrekken. Hij beschreef runen-tekens op Limburgse gedenkstenen. Georg Scherdin, 'Die Aufgaben der heimatkunde in unserem Raum', Heimat 3 (1942) 2/12.

de Waalse inwoners van Malmedy, voor de overige Duitstalige gemeenten in België, voor de autochtone bevolking van de Nederlandse provincie Limburg, voor de steden Maastricht en Luik, en niet in de laatste plaats voor de Duitse grensbevolking zelf. De variëteit aan redeneringen leidde echter niet tot een fragmentering van het grenslandbegrip. De nauw samenwerkende actoren in de grenslandpolitiek hadden een gemeenschappelijke voorstelling van een historisch, cultureel en economisch homogeen gebied, dat zich uitstreckte rondom de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik met Aken als middelpunt. Deze twee elementen - de herleiding tot de stedendriehoek en het idee van Aken als *Mittler zwischen Maas und Rhein* - zijn de centrale thema's in het regionale Duitse grensland-discours aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog.

Na 10 mei 1940 sloten de bezettingsautoriteiten aan bij organisatorische structuren, personele hulpmiddelen en de redeneertrant uit de vooroorlogse periode. Het gebied van de stedendriehoek werd nu als grensoverschrijdende *Heimat* ten tonele gevoerd, waarbij na de annexatie van de Oost-Belgische gebieden ook het zuiden van Limburg in het vizier van de grenslandpolitiek kwam. Centraal in het grensland-discours stond de constructie van een 'Maasland'. Net als in de vooroorlogse periode werden de Germaanse Franken als etnische oorsprong, de Karolingische tijd als gemeenschappelijke culturele erfenis en Aken als ruimtelijk middelpunt opgevoerd. Sterker dan voorheen

werd het vertoog beheerst door de ideologische opwaardering van de Limburgse plattelandsbevolking (als *germanisches Volkstum* versus industriële arbeidsmigranten) en de devaluatie van de stadsbevolking van Maastricht en Luik (*verwelschtes Bürgertum versus gesundes Bauerntum*).

Met de opheffing van de grenslandpolitieke netwerken uit de vooroorlogse periode en de oprichting van eigen 'volkse' regionale verenigingen door de Nederlandse SS kwam als centraal begrip het 'Frankenland' op. Daarmee werd bedoeld op het katholieke Zuiden van Nederland. De nadruk lag nu op de afgrenzing ten opzichte van de westelijke staten, het Hollandse Noorden van Nederland en de liberaal-democratische traditie van het land, terwijl daarentegen de identificatie met Duitsland, c.q. Aken minder naar voren kwam. Anders dan in de vooroorlogse periode en de eerste jaren van de bezetting waren het nu Nederlanders die in eigen organisaties en publiciteitsmedia een identiteit als 'Franken' in een groot-Germaanse rijk naar voren brachten en dat verbonden met een groot aantal lokale wetenswaardigheden, verhalen, clichés en initiatieven.

Ondanks de etappegewijze overgang van de 'stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik', via het 'Maasland' naar het 'Frankenland', is in deze ruimtelijke eenheden een aantal identiteitsbepalende uitgangspunten herkenbaar: de oorspronkelijke in de boerentraditie bewaarde homogeniteit van het grensgebied, waarin de bevolking afstamde van de Franken en daarmee behoorde tot het Germaanse 'ras'; de herleiding tot de Karolingische tijd als voorloper van een Europese gemeenschap onder Germaanse leiding; de voorstelling van Karel de Grote als tijdloze leidersfiguur; de opvoering van Aken als historisch cultuurcentrum en verbindend element tussen Rijn en Maas; en ten slotte de stelling dat de bestaande grenzen kunstmatig en illegitiem waren.

Het concept van een grensoverschrijdend gebied onder Duitse heerschappij verbond het motief van identiteitsconstructie steeds met dat van (economische) modernisering, en moet weer in de context worden gezien van de bezetting en selectieve hiërarchisering van de Duitse buurlanden. Net als de Duitse grenslandpolitiek en de *Grenzlandforschung* in het algemeen, kunnen deze ideeën niet worden losgezien van de expansieve en bevolkingspolitieke doelstellingen van het NS-regime en de daartoe aangewende racistische en antisemitische machtsinstrumenten. Alleen daarom al kunnen deze concepten niet als positieve aanknopingspunten voor een Euregionale identiteitsconstructie gelden.

Niettemin is het niet moeilijk te onderkennen dat de bovengenoemde kernpunten van de regionale grenslandpolitiek - in tegenstellingen tot expliciete nazistische uitspraken - na het einde van het nationaal-socialistische regime in het regionale discours voortleefden; met andere woorden, dat de 'volkse' ideologie aan de Duitse zijde van de grens in aanzienlijke mate in het zelfbeeld van de regio en het oordeel over de grenzen werd opgenomen. Ook waren er continuïteiten in de personele sfeer, zoals de betrokkenheid van de *Grenzlandforscher* prof. Peter Mennicken bij de oprichting van de *Karlspreis* of de continue publicitaire activiteit van volks-nationalistische auteurs als Will Hermanns of Walter

Kaemmerer. Ook werden de grenslandpolitieke stereotypen opgenomen in de conservatieve avondlandgedachte, waarmee zij een religieuze, of beter esoterische, wending kregen. Te onderzoeken blijft derhalve, welke betekenis de ideeënwereld rondom het 'volkse' grenslandconcept had bij de overgang naar de vroege Bondsrepubliek (en haar nieuwere grenslandpolitiek), bij de Europese eenwording (en de nieuwe vormen van grensoverschrijdende economische samenwerking) en ten slotte bij oprichting van een Euregio in de stedendriehoek Aken-Maastricht-Luik (en haar presentatie als Europese modelregio voor de 21e eeuw).

(vertaling: Ad Knotter)